

O`ZBEKSTAN RESPUBLIKASI XALIQ BILIMLENDIRIW MINSTIRLIGI
A`JINIYAZ ATINDAG`I NO`KIS MA`MLEKETLIK PEDAGOGIKALIQ
INSTITUTI

Uliwma pedagogika kafedrası

Magistratura bo`limi

5A 140801 «Pedagogika» qa`niygeliginin` 2-kurs pitkeriwshisi Aymuxammedova
Tumaristin`

MAGISTRLIK DISSERTATsIYaSI

**TEMA: O`spirimlik jasindag`i oqiwshilardi o`zlikti an`law ha`m o`z-
o`zin basqariwg`a u`yretiwdin` usillari**

Ilimiy basshi: p.i.k. R.Nurjanova

Kafedra baslig`i: dots. A.Pazilov

No`kis-2009 jil

M A Z M U N I

KIRISIW

I-BAP. O`ZLIGIN AN`LAW HA`M O`Z-O`ZIN BASQARIWG`A UYRETIWDIN` SOTSIAL-PEDAGOGIKALIQ MASHQALASI

- 1.1. O`zligin an`law ha`m o`z-o`zin basqariwg`a uyretiwdin` o`zine ta`n o`zgesheliklari
- 1.2. Oqiwshilardi o`zligin an`lawg`a ha`m o`z-o`zin basqariwg`a uyretiw jollari
- 1.3. Oqiwshilardi o`z-o`zin an`lawg`a uyretiwdin` ishki faktorlari ha`m de pedagogikaliq sha`rt-sha`riyatlarini

II-BAP. O`SPIRIM JASTAG`I OQIWSHILARDI O`ZLIGIN AN`LAW HA`M O`Z-O`ZIN BASQARIWG`A UYRETIWDIN` FORMA, USIL HA`M METODLARI

- 2.1. Sabaq protsessinde-o`zligin an`law ha`m o`z-o`zin basqariwg`a uyretiwdin` tiykarg`i basqishlari
- 2.2. Klasstan tis ta`lim-ta`rbiya protsessinde o`spirim jastag`i oqiwshilardin` o`zligin an`law ha`m o`z-o`zin basqariwg`a uyretiw usillari
- 2.3. O`spirim jastag`i oqiwshilardi o`zligin an`law ha`m o`z-o`zin basqariwg`a uyretiwdede shan`araq, mektep ha`m kollektiv birligi

JUWMAQ

A`DEBIYATLAR

KIRISIW

Temanin` aktuallig`i: rawajlaniwda, reformalarda ma`na`wiyatsiz bolmaydi. Insan sanasi barliq reformalar orayi bolip, ja`miyet, sotsial-ekonomikaliq, ma`deniy o`mirdi o`zgeriw menen bir qatarda o`zi de o`zgerip baradi, jan`a turmisqa maslasadi ha`m onin` keleshegin belgileydi. Xaliqtin` ma`na`wiy ruwxin bekkemlew ha`m rawajlandiriw O`zbekstanda ma`mleket ha`m ja`miyettin` en` a`hmiyetli waziypasi bolip esaplanadi.

O`tken a`sirdin` 80-jillarinan-aq ma`mlekette milliy o`zligin an`law protsessi tez tus alg`an edi. O`zligin an`law g`a`rezsizlikke umtiliw degen bolip esaplanadi. Bul milliy o`zligin an`law protsessi bolip, milliy g`a`rezsizlik ideasi ha`m ha`reketin ju`zege keltirdi. Bul protsesstin` siyasiy miyweleri 1989-jilda o`zbek tilin ma`mleketlik til dep ja`riyalawi, 1990-jilda eski sovet awqamlas Respublikalari arasinda birinshi bolip basqariw institutin ashiliwi, O`zbekstannin` ma`mleketlik suvereniteti dekloratsiyasin qabil etiliwide payda boldi. Ma`na`wiyatsiz bolg`an ha`r qanday waqiya jaqsiliqqa alip kelmeydi. Soni jaqsi an`lag`an O`zbekstan Respublikasi hukimeti ha`m Prezidenti ja`miyet aldina en` a`hmiyetli waziypalardan biri sipatinda ma`na`wiy-ruxiy tikleniw, jas a`wladqa milliy o`zligin toliq an`latip jetkeriw waziypasin qoydi. Milliy qa`driyatlardi tiklew ha`m milliy o`zligin an`law babinda O`zbekstan Respublikasinda bir qatar isler a`melge asirildi. Bul boyinsha A`mir Temur, Imam al-Buxariy, at-Termiziy, Bahauddin Nahshbandiy, Xoja Axmed Yassawiy ha`m basqa ko`plep ulli insanlardin` ulli atlari tikleniwi jas a`wladlarimiz ushin u`lgi ha`m maqtanishimiz bolip xizmet etpekte.

O`zbekstan Respublikasi Prezidentinin` arnawli qarari menen «Ma`na`wiy ha`m ag`artiwshiliq» ja`miyetshilik orayinin` sho`lkemlestiriliwi, shan`araqlar ken`esi tiykari bolg`an ma`ka`n ken`eslerine ken` imkaniyatlar jaratip beriliwi jamg`armalarinin`, ko`plep ma`mleket ha`m ja`miyet birlespelerinin` sho`lkemlestiriliwi, milliy o`zligin an`lap jetiw protsessinde ma`mlekettin` ha`r bir puxarasi qatnasiwin ta`miynlew, ma`na`wiy bay ha`m ku`shli ja`miyetti payda etiwge qaratilg`an pikirimizdin` da`liyli bola aladi. A`ne sonday sha`rayatta

bilimlendiriw sistemasi aldina ma`na`wiyyati joqari ha`r ta`repleme barkamal a`wladti ta`rbiyalap jetistiriw maqseti belgilep qoyildi.

1997-jilda qabil etilgen O`zbekstan Respublikasinin` «Bilimlendiriw haqqinda»g`i nizami, Kadrlar tayarlaw miliy da`stu`ri mine sol waziyani orinlawg`a qaratilg`an hu`jjetler bolip esaplanadi.

Milliy g`a`rezsizlik ideologiyasi tiykarinda ta`lim-ta`rbiya da`sturleri, sabaqliqlar, qollanbalar jaratildi ha`m jaratilmaqta, bir qatar kontseptsiyalar islep shig`ilip, bilimlendiriw a`maliyatina usinilmaqta.

Ma`mleketimiz g`a`rezsizlikke eriskennen son`, bul mashqalalar ja`nede ko`birek ku`shti talap ete basladi ha`m pedagogika pa`ninin` o`z sheshimin kutken ma`selelerinen biri sipatinda payda boldi.

Izertlew maqseti: o`spirimlardi o`zligin an`law ha`m o`z-o`zin basqariwg`a uyretiw din` pedagogikaliq faktorlarin aniqlaw, teoriyalig jaqtan tiykarlaw ha`mde olardi o`zligin an`law ha`m o`z-o`zin basqariwg`a uyretiwge bag`darlang`an ilimiy-metodikaliq usinilar islep shig`iw.

Izertlew ob`ekti: o`cpirim jastag`i oqiwhilardi o`zligin an`law ha`m o`z-o`zin basqariwg`a uyretiw protsessi.

Izertlew predmeti: o`cpirim jastag`i oqiwhilardin` o`zligin an`law ha`m o`z-o`zin basqariwg`a uyretiw din` mazmuni, formasi, qurali, usili, metodi ha`m pedagogikaliq faktorlari.

Izertlew waziypalari:

- o`cpirim jastag`i oqiwhilardin` o`zligin an`law ha`m o`z-o`zin basqariwg`a uyretiw din` pedagogikaliq ma`ninin teoriyalig jaqtan tiykarlaw;

- o`spirim jastag`i oqiwhilardin` o`zligin an`law ha`m o`z-o`zin basqariwg`a uyretiw din` mazmuni, formasi, qurali, usili ha`m metodlarin aniqlaw;

- o`spirim jastag`i oqiwhilardin` o`zligin an`law ha`m o`z-o`zin basqariwg`a uyretiw din` sotsial-pedagogikaliq faktorlarin aniqlaw;

- erkin pikirley alatug`in, o`zin an`lap jetken, o`z ideyalina, arziwina, maqsetine iye, o`mirde, adamlar arasinda o`z orni (diniy ha`m jinayi ag`imlar

ta'sirine tusip qalmaytug'in) ha'm a`dep-ikramliq normalarin erkin basqara alatug'in shaxsti ta`rbiyalaw o`lshemlerin aniqlaw.

Izertlew metodlari: salistirmali, analiz, sa`wbet, soraw-juwap, baqlaw.

Izertlew na`tiyjelerinin` ilimiy jaqtan jan`aliq da`rejesi:

▪ o`spirim jastag`i oqiwhilardin` o`zligin an`law ha'm o`z-o`zin basqariwg`a uyretiwdin` pedagogikaliq ma`nisin teoriyalik jaqtan tiykarlandi;

▪ o`spirim jastag`i oqiwhilardin` o`zligin an`law ha'm o`z-o`zin basqariwg`a uyretiwdin` mazmuni, formasi, qurali, usili ha'm metodlari aniqlandi;

▪ o`spirim jastag`i oqiwhilardin` o`zligin an`law ha'm o`z-o`zin basqariwg`a uyretiwdin` sotsial-pedagogikaliq faktorlari aniqlandi;

▪ erkin pikirleytug'in, o`zin an`lap jetken, o`z ideyalina, arziwina, maqsetine iye, o`mirde, adamlar arasinda o`z orni (diniy ha'm jinayi ag`imlar ta`sirine tusip qalmaytug'in) ha'm a`dep-ikramliq normalarin erkin basqara alatug'in shaxsti ta`rbiyalaw ushin sha`rt-sharayatlar jarataldi.

Izertlewdin` metodologiyaliq tiykarlari.

O`zbekstan Respublikasinin` «Bilimlendiriw haqqinda»g`i nizami, Kadrlar tayarlaw milliy da`stu`ri, «2004-2009 jillarda mektep ta`limin rawajlandiriw ma`mleketlik uliwma milliy da`stu`ri», Ma`mleket ta`lim standarti O`zbekstan Respublikasi Prezidentinin` so`zi ha'm doklidlari.

I BAP O`ZLIGIN AN`LAW HA`M O`Z-O`ZIN BASQARIWG`A UYRETIWDIN` SOTSIAL-PEDAGOGIKALIQ MASHQALASI

1.1. O`zligin an`law ha`m o`z-o`zin basqariwg`a uyretiwdin` o`zine ta`n o`zgesheliklari

O`zbek xalqinin` ma`na`wiyy-ruwxiy tikleniwi, dun`yadag`i rawajlang`an ma`mleketler qatarinda orin aliwi ko`p ta`repten ha`m tiykarinan xaliqtin` o`zi, o`sip kiyatirg`an jas a`wladtin` milliy o`zligin an`lawi, ma`deniy-siyasiy jetiskenlikke erisiwi ha`m o`z ta`g`dirin belgilew belsendiligine baylanisli boladi.

Bunday sharayatta ma`mleket ha`m ja`miyettin` o`sip kiyatirg`an jas a`wlad aldina qoyatug`in talaplari, ta`lim protsessin olar tiykarinda sho`lkemlestiriwdi talap etedi. Jas a`wladtin` reformalastiriliwinda onin` ma`na`wiyy jaqtan qa`lipleskenligi, o`zligin an`lawi ha`m o`z-o`zin ja`miyet a`dep-ikramlilik normalari a`tirapinda basqara aliwinan ibarat boladi. Ma`na`wiyyat-shaxsiy motivler sistemasindag`i eki tiykarg`i biliwdin` ideal za`rurligi ha`m G`basqalar ushinG` jasaw, ha`reket etiw, shaxstin` sotsial ha`mde o`zine ta`nligine ko`re payda bola aliwin ta`riypleydi. Ma`na`wiyyat tusinigi menen shaxstin` o`zi, materialliq barliq, o`mirdin` mazmun-ma`ninin biliwge bolg`an za`ruriyati menen baylanisli. Insan o`zin an`lawg`a qanshelli ko`p umtilsa, ol ma`na`wiyy jaqtan sonshelli qa`liplesken boladi. Insan xizmetinin` ja`miyet ushin paydalilig`i onin` ku`ndelik ha`reketlerinde aniq ko`rinedi.

Qorshag`an ortalig`i biliw na`tiyjesinde payda bolatug`in qanaatlaniw, orinlang`an isten ko`n`il toliwi, insan ushin siyliq bolsa, hujdan azabi, gunakar sezim jaza boladi. Biliw xizmetinin` paydali maqsetlerinen biri, alotruistlik (basqalarg`a shin kewilden jardem) orinlang`an islerdin` da`rhal sotsial maqullawg`a za`rursizligi ma`na`wiyyattin` ma`deniyati joqari bolg`an reformalardin` kerekli faktori dep esaplasa boladi.

Yag`niy, ma`na`wiyyat insan ha`m ja`miyet, sonin` menen birge dun`ya reformalarinin` tiykari bolip tabiladi. Ma`na`wiyyat qa`liplesiwinin` tiykari bolsa o`zligin ha`m dun`ya turmis mazmunin` biliw, keyin bolsa an`law arqali ja`miyet ha`m turmista qoyilatug`in talaplar, normalar, o`z hujdan a`mirine mas ra`wishte

o`z-o`zinin` a`dep-ikramlig`in basqariwda payda boladi. Bunnan sonday na`tiyje shig`ariw mumkin, o`zligin an`law ha`m o`z-o`zin basqariw shaxs ha`m ja`miyet progressin bekkemleniwinin` bas kriteriyasi, tiykarg`i faktori boliwi, ma`na`wiw kamalatqa erisiwden ibarat boladi.

O`zligin bilmegen, an`lamag`an insan o`z-o`zin basqara aliw, basqariwg`a a`zzi, ja`miyet, turmis talaplari ha`m normalarina boysiniw imkaniyatidan mahrum, biz onday shaxslardi ma`na`wiwiyatsiz dewge tiykarimiz bar.

O`zbekstan Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov aytqaniday, G`Ha`r bir insannin`, ayniqsa, endi g`ana o`mirge qa`dem qoyg`an jaslaridin` sanasina sonday pikirdi sin`diriw kerek, ortag`a qoyilg`an maqsetlerge erisiw o`zlerine baylanisli ekenligin, yag`niy bul na`rse olardin` g`ayratlig`ina baylanisli ekanligin an`lap jetiwleri sha`rt. Tap sol na`rse ma`mleketimiz ha`m xalqimiz rawajlaniwinin` tiykarg`i sha`rtiG` [q].

Sonday eken, jaslaridi ma`na`wiyatli, ar-namisli, ha`r ta`repleme o`zligin biliw, an`law ha`m o`z-o`zin basqariwg`a qay da`rejede uyrete aliwimizg`a, olardin` ruwxiy, ma`na`wiw dun`yasin bayitiwimizg`a baylanisli.

Bunnan sonday na`tiyje shig`ariw mumkin, ma`na`wiyatli insandi ta`rbiyalaw-ja`miyettin` talabi ha`m za`rurligi bolip esaplanadi. Ja`miyet progressi shaxstin` bekkemleniwini belgileydi.

O`zligin an`lawdin` aktiv rawajlaniwinin` bir neshshe tiykarg`i sotsial faktorlari bar.

1. Adamzat evolyutsiyasi ha`m tariyxinda sa`wlelengen. Adam o`zin qorshap turg`an ta`biyat penen ha`rdayim baylanista boladi. Zamanago`y biologiya, antropologiya, ekologiyada ashilg`an jan`aliqlar adamnin` o`zligin an`lawin ilimiy da`rejede qa`liplestiredi. Insan tiri organizmler rawajlaniwina, biosferag`a, planetanin` barlig`ina o`zinin` ta`sirin barg`an sayin aktiv o`tkizbekte. Insan dun`yani o`zgerter eken, onin` o`zi de o`zgerip baradi. Bul o`zgerisler bolsa an`lanip, maqsetke bag`darlanip barilmaqta.

2. Sotsial-siyasiy tarawdag`i o`zgerisler, ma`mleketimizdin` g`a`rezsizlikke erisiwi, jan`a sotsial jag`day-bazar ekonomikasi qatnasiqlarina o`tiw menen

baylanisli. Bugin ja`miyet ulken ha`m jan`a o`zgerislerdi basinan keshirmekte, bular o`z nawbetinde jan`a ma`na`wiyy ko`rinske iye bolg`an shaxslardin` qa`liplesiwin talap etpekte.

Ja`miyet shaxsqa payda bolip atirg`an jan`a muna`siybetler ha`m ol ba`nt bolg`an miynetin` o`zine ta`n o`zgeshelikleri arqali ta`sir ko`rsetedi. O`zgerip baratirg`an sotsial jag`day insan ruxiyatina tuwridan-tuwri ta`sir ko`rsetpeydi, da`wir ha`m sotsial muna`siybetler olar miynetine qaray o`zgeredi.

Jan`a sotsial muna`siybetlerge o`tiw, turmis normalari, insaniy muna`siybetlerdin` ha`r turli jan`alaniw protsessindegi ruhiy muna`siybetler, qarama-qarsiliqlar quramali jag`daylardin` ko`beyiwine alip kelmekte. Sotsial qarama-qarsiliqlar jedellesip, shaxstin` bul protsesske maslasiwi bir neshshe qiyinshiliqlardi payda etpekte. Bunday qiyinshiliqlardin` bolmawin ta`lim-ta`rbiya protsessinde jog`altiwg`a ha`reket etpekte.

Sol na`rsege ayriqsha itibar beriw kerek, xalqimiz sanasina uzaq o`tmishtegi hukimranliq jillari dawaminda sin`dirilgen idea ha`m ko`z-qaraslardi joq etiw za`ruriyatqa aylanbaqta. Eski duzimnen qalg`an idea ha`m ko`z-qaraslar O`zbekstan milliy g`a`rezsizliginin` dushpanlari ushin idealiq aziq bazasi bolip xizmet etedi. A`ne sonday tiykarsiz, qa`lbeki ha`m jalg`an sarqitlardan biri sotsial ten`lik, ja`ma`a`t ruxiyati ha`m ideologiyasi bolip esaplanadi. Ja`miyetimiz ag`zalarinin` ha`r biri bul jalg`an ha`m qa`lbeki ideadan qanshelli tezirek qutilip keta alsa, ja`miyet turmisinin` jan`alaniwi tezlesedi. Bul bolsa, rawajlanip atirg`an bazar ekonomikasi muna`siybetlerin bekkemleniwine ja`rdem beredi. Bazar ekonomikasi muna`siybetlerinin` nizamlari qatan` ha`m ma`jbur bolip tabiladi.

Jan`a sharayatda ha`r bir insannin` ta`g`diri, pa`rwanlig`i a`weli onin` kasiplik sheberligi, ma`na`wiyy baylig`i, rawajalanip atirg`an bazar ekonomikasi muna`siybetlerine baylanisli boladi. Ko`n`line kelgen ha`r qanday isti isley beriwge bazar ekonomikasi muna`siybetleri jol bermeydi. Ol ha`r bir insandi sinawdan o`tkizedi. Sol sebepten de ma`na`wiyy-ruxiy jetilisiw, tikleniw ma`selesi bugungi kunnin` en` tiykarg`i mashqalasi boladi. Soni na`zerde tutiw kerek, jaslar tez qabil etiwshen`ligi ha`m jan`aliqti seziwleri menen jan`a sharayatlarg`a tez

maslasadi, eresekler bolsa bunnan xabardar boladi. Bazibir ma`na`wiyy ko`z-qaraslar boyinsha jaslar ha`m kekseler arasinda qarama-qarsiliqlar payda bolmaqta.

Biraq sonday insanlar da bar, olarda jan`aliqti tez an`law sezimi saqlanib qaladi. Ayrim jaslarda o`z tenqorlarina salistirg`anda bularda joqari tusinikler bolip, o`mirinin` aqirina shekem saqlanip qaladi. Olarda sonday tez o`zlestirip aliwshi insanlar menen baylanisqa kirisiw qizig`arli boladi. Demek, turmista insanlardin` ruwxiy-sotsial reformalar da`rejesin tezlestiriw lazim.

Ma`na`wiyy reformalardi tezlestiriw eki bag`darda a`melge asiriladiU` 1) ha`rdayim o`zbetinshe bilim aliw ha`m o`z-o`zin bekkemlew; 2) ziyrekligin a`melde qollaw ha`m kamal taptiriw arqali, nege adam o`z ziyrekligi toparlarda yag`niy toparlarga qarag`anda ha`miyshe tezirek rawajlandiriwg`a ha`reket etedi, bunda ruxiy belsendiliktin` joqari da`rejesi saqlap qalinadi. Joqari ma`na`wiyatqa umtiliw, ma`na`wiyy-ruxiy aziqlaniwdin` uliwma ko`rinisi, ishki ha`m sirtqi ko`rinishinen ibarat.

Joqarida aytilg`an pikirlerdi uliwmalastirg`an halda aytiw mumkin, shaxs ma`na`wiyatinin` o`zegi ha`m onin` a`melde payda boliwin o`zligin an`law, biliw ha`m o`z-o`zin a`dep-ikramliq normalari a`tirapinda basqariwda ko`riw mumkin. Sonin` ushin biz to`mende o`zligin an`law ha`m o`z-o`zin basqariwg`a u`yretiw din` bazi bir ta`replerin ko`rip shig`amiz.

O`zligin an`lawdin` rawajlaniwi o`spirimlik (12-14 jas) ha`m birinshi balag`at jasinda (15-16 jas) juda` aniq payda boladi. Bul da`wirlerde o`zligin an`lawdin` rawajlaniwi to`mendegishe keshedi: 12-14 jaslarda o`spirimde o`zinin` ishki dun`yasina qizig`iwshiliq oyanadi, keyin o`zligin biliw quramalasip ha`m teren`lesip baradi, sol payitda o`zligin an`lawdin` differentsiallasawi ha`m uliwmalasiwi kusheyedi. Bul bolsa, o`z na`wbetinde, birinshi balag`at jasinda o`zinin` aniq shaxs ekenligi haqqindag`i oy pikir din` payda boliwina alip keledi. Mine sonday elslew tiykarinda 16-17 jaslarda «o`zligin belgilew» atamasi menen juritiliwshi jan`a jeke shaxs juzege keledi. Sub`ektin` o`zligin an`lawi ko`z-qarasinan bul shaxs o`zin ja`miyet ag`zasi sipatinda an`law menen xarakterlenedi ha`m jan`a sotsial a`hmiyetli basqishlarda aniqlanadi. O`zligin an`law ha`r qanday

ruxiy ha`diyse siyaqli o`zining ush ajiralmas ta`repi: kognitiv (o`zligin biliw), emmotsional-sezim (o`zine muna`siybet) ha`m regulyator (ta`rtiplewshi-basqariw) birligin o`zinde birlestiredi.

O`spirimlik da`wirin reflektiv (o`zligin biliw) ha`m integrativ protsesslerdin` rawajlanishi ha`m teren`lesishi da`wiri sipatinda xarakterlew mumkin. Biraq, bul pikiridin` a`hmiyetin aydinlastiriw birqansha qiyin. Bizin`she bul jag`day eki tiykarg`i sebep penen baylanisli. Birinshiden, o`zimizde ha`m shet elde de o`spirimler o`zligin an`lawdin` kognitiv bag`darlarin analiz etiwge qaratilg`an. Onin` basqa bag`darlarina bir qansha kem itibar berilgenligi sebepli, o`zligin an`law protsessinin` aniqlig`i haqqindag`i biliw da`rejesi toliq emes.

Shaxstin` usi da`wirdegi reformasi nizamliqlarin tusinip jetiw ushin aniq ko`rinish payda etiw zarur, tek sonday ko`rinish tiykarinda g`ana individtin` sipat o`zgerisleri, ruxiy ilgerlewin qanday tusinip atirg`an, qabil etip atirg`an ha`m keshirip atirg`anlig`in aniqlaw mumkin.

O`zligin an`law ha`m o`z-o`zin basqariwg`a u`yretiw pedagogikalik ko`z-qarastan derlik uyrenilmegen. Sol sebepli bul mashqalanin` jumisimizg`a baylanisli ta`repleri haqqinda toqtalip o`tiw maqsetke muwapiq boladi.

Biz jumisimizda «o`zi haqqindag`i tusinik», «o`zine muna`siybet», «o`z-o`zin bahalaw» atamalarinan o`zligin an`lawdin` turleri, tiykarg`i bo`limleri sipatinda paydalandi. Bul atamalar ko`birek o`z-o`zin an`lawdin` jaqsi ta`replerin ta`riypleydi. «O`zligin biliw», «refleksiya», «o`zi haqqinda tusinik» atamalari bolsa, o`zligin an`lawdin` kognitiv bag`darin ta`riypleydi. Sonin` ushin bul atamalardan da biz o`zligin an`lawdin` turleri, tiykarg`i bo`limlerin bayan etiwde paydalandi. «Men obrazi» atamasina biz o`zligin an`lawdin` ush ta`repi (kognitiv, sezim, regulyator) ajiralmas xizmettin` «juwmaqlawshi na`tiyjesi» dep qaradi.

O`zligin an`lawda kognitiv bag`dar hal etiwshi a`hmiyet kasip etiw esapqa alg`an halda, izertlewimiz predmeti esaplang`an o`z-o`zin an`law ha`m o`z-o`zin basqariw arasindag`i o`zligin biliwdin` ayirim baylanistiriwshi turleri, ta`repleri boyinsha toqtalip o`tpekshimiz.

O`zligin an`law o`zligin biliw ha`m o`z-o`zin bahalaw faktori bolip tabiladi. O`z-o`zin ta`rbiyalaw o`zin sanali ra`wishte basqariwdi o`z ishine aladi. Bul o`zligin biliwdi quraydi. O`zligin biliw o`zligin an`lawdi qa`liplestiredi. O`zligin an`lawdin` bekkemleniwi menen insannin` o`zi haqqindag`i tusinigi, onin` xizmeti na`tiyjeleri, ja`ma`a`ttin` ha`m ja`miyettin` og`an qoyatug`in talaplarina baylanisli ta`rizde o`zgerip baradi. Bunda o`zligin an`lawdin` qa`lipleskenlik da`rejesi tiykarg`i ko`rsetkishi o`z-o`zin a`dalatli bahalaw bolip tabiladi.

Pedagog ha`mde psixolog alimlar o`zligin an`lawdi belgilewde, insannin` o`z-o`zin sotsial muna`siybetler sistemasinda an`lawin bildiriwshi psixo-pedagogikalik kategoriya sipatinda tusiniwden kelip shig`adi. Sonda o`zligin an`law isha`reketlerin analiz etiw ha`m bahalaw, a`dep-ikramliqtag`i jaqsi ha`m jaman ta`replerin tabiwg`a imkan beredi, na`tiyjede o`z-o`zin a`dalatli bahalaw ushin sha`rayat jaratadi.

Ulken o`spirim jasinda o`zligin an`law sipati da`rejesi o`zgeredi. Bul jasta o`z ishki dun`yasin analiz etiw, o`zligin sistemali biliw, turli xizmette o`z-o`zin baqlaw imkaniyati bar. Eger kishi o`spirim jasinda ja`ma`a`tshilik pikir xal etiwshi a`hmiyetke iye bolsa, ulken jastag`i o`spirimler o`zinin` ha`m basqalar shaxsin bahalawda sirtqi kritikag`a salistirg`anda o`z pikirine iye. Ulken jastag`i o`spirimlerde o`zi ha`m basqalarg`a salistirmali turde, o`z shaxsin ha`r ta`repleme bahalaydi ha`m qa`liplestiredi.

O`zligin biliw o`zligin an`lawdin` biliw ta`repi sipatinda o`zin shaxs sipatinda tusiniw menen baylanisli boladi. Ol o`zine o`z-o`zin baqlaw, analiz etiw, kritikalaw ha`m bahalawdi kiritedi. Olardin` barlig`i birgelikte insannin` o`zine shaxs sipatinda a`dalatli minezleme beriwshi o`zine ta`n usillar sipatinda qaraydi.

O`z shaxsiyatın tusiniw, payda etiw, o`zligin quramalastiriw din` tiykarg`i maqseti bolip tabiladi. O`z-o`zin ta`rbiyalamastan, uyrenbesten, bilmesten turip o`z sipatların an`lawi mumkin emes: «Sol isti qila alasan`ba, sag`an bul iske umtiliw kerekpe yaki joqpa? ekenligin bilmey turip qa`legen insanday bola almaysan`» ayrim payitlarda o`z-o`zin ta`rbiyalawda o`zligin biliw onin` xal etiwshi faktorlarina aylanadi. Misali, o`z-o`zin bahalaw o`zligin biliwdin` za`rur qurali

sipatında insandı o`z is-ha`reketlerin erkin bag`darlaw ha`m baqlaw, o`zinde ma`na`wiw sezimlerin ta`rbiyalaw, kemshiliklerdi jen`ip o`tiwge bag`darlanadi. Biraq o`z-o`zin bahalaw o`zligin biliw protsessin ta`miynley almaydi. O`z-o`zin bahalaw, uyreniw, baqlaw bolg`anda g`ana bul protsessti ta`miynlew mumkin boladi, o`zin a`datli bahalaw o`z na`wbetinde o`z-o`zin analiz etiw, baqlaw ha`m kritika etiwdi na`zerde tutadi.

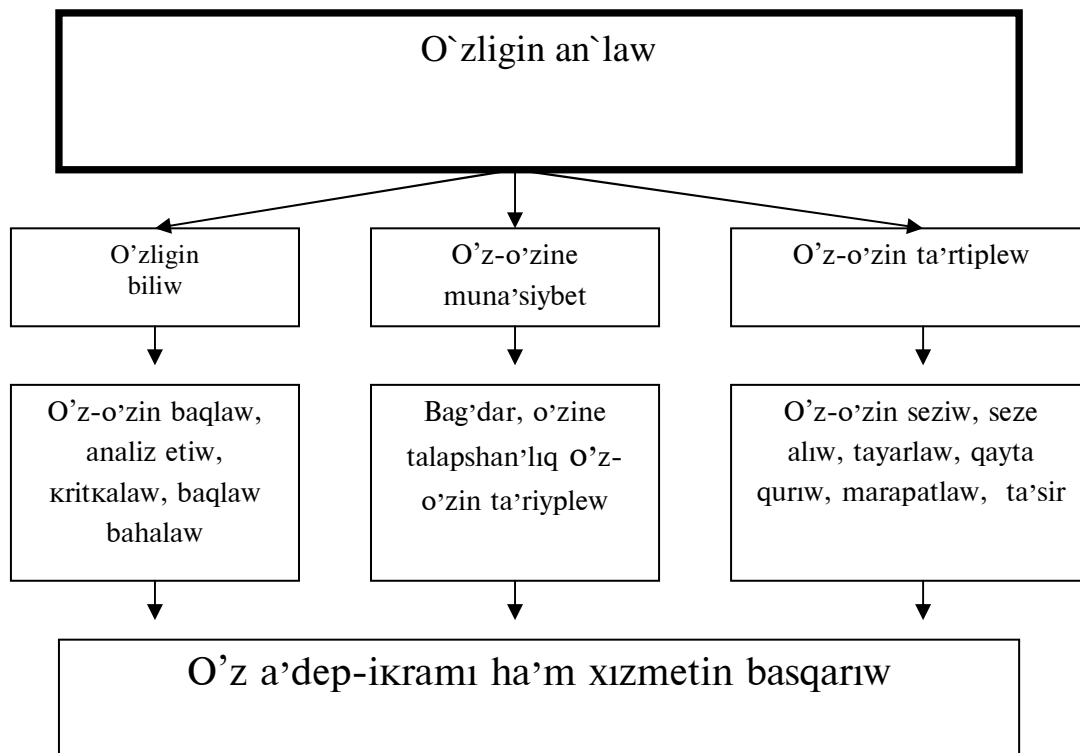
O`zligin biliw uzliksiz ta`rizde o`z ustinde islew mazmuni, o`z-o`zin ta`rbiyalaw da`sturin belgileydi. O`zligin biliw shaxstin` aniq rejesin duziw, oqiwhilarda qa`liplesetug`in tiyisli maqsetler, idealarg`a erisiw ushin zarur. Demek, o`zligin biliw tiykarindag`i o`zligin an`law, o`z-o`zine muna`siybet arqali o`z-o`zin ta`rbiyalawg`a alip keliwi mumkin. Sonin` ushin o`zligin an`lawdin` turli ta`repleri o`z-o`zin ta`rbiyalawg`a ne beriwin ko`rip shig`amiz.

O`zligin an`lawdin` tiykari o`z-o`zine muna`siybet, insannin` o`zge shaxsqa bolg`an muna`siybetin na`zerde tutadi. Ol birinshi na`wbette shaxs bag`darina (maqsetler, idealar, za`rurlikler, qizig`iwshiliqlar) tiyisli o`zine talapshan`liq, o`z-o`zin ta`riyplewdi o`z ishine aladi. O`z-o`zine muna`siybet ha`r dayim o`z-o`zin seziw menen baylanisli bolip, o`z-o`zin seziw bolsa o`z na`wbetinde o`zligin biliwdi payda etip, o`z-o`zin ta`riyplew ha`m o`z minezin o`zgeritiw menen baylanisli boladi. O`z-o`zinen, a`dep-ikramlig`inan qanaatlaniw yaki qanaatlanbawdi ta`riyplewshi shaxstin` ruwxiy jag`dayi, onin` ishki dun`yasin jaratadi, bul ishki dun`ya bolsa insan «men»inin` barliq ko`rinishlerine ta`sir etedi. Demek, o`zligin an`lawdin` qanday ta`rizde a`melge asiriliwi ko`p ta`repten o`zligin biliw ha`m o`z-o`zine muna`siybetinin` birligine baylanisli. Eger shaxs o`zin duris bahalawg`a, o`z is-ha`reketlerine kritik ha`m a`datli bolsa, na`tiyjede o`z-o`zin ta`rbiyalawg`a bolg`an za`rurlik payda boladi.

O`z-o`zin sezim ha`m o`z-o`zine ta`sir etetug`in qizig`iw, o`z ishine alg`an o`zligin an`lawdin` emotsional ta`repi sipatında payda boladi. Olardin` ha`mmesi o`z sezimlerin ha`m pikirlerin, is-ha`reketlerin basqariwg`a tiykarlang`an shaxstin` o`z-o`zin ta`rbiyalawında ol yaki bul da`rejede payda etedi. O`zligin an`law ha`m

o`z-o`zin basqariwdin` o`z-ara baylanisin to`mendegi sizilma ta`rzinde ta`riyplew mumkin:

1-sizilma

O`zligin an`lawdi qa`liplestiriwdin` ha`r bir usili, o`z-o`zin ta`rbiyalaw tu`rleri, bo`limlerine aniq ta`rizde ta`sir ko`rsetedi. O`z-o`zin u`yreniw usili ko`birek o`z-o`zin ta`rbiyalawdin` reje ha`m mazmunin, o`z-o`zine muna`sibet, onin` a`hmiyetin ha`m motivlerin, o`z-o`zin seziw ha`m o`z-o`zine ta`sir ko`rsetiw, o`zin basqariw ma`deniyatin belgileydi. Demek, o`zligin biliw o`z-o`zin an`law protsessine ta`sir ko`rsetedi, aqir aqibetinde onin` bag`dari, sipati ha`m na`tiyjeliligini belgileydi. Biz a`dep-ikramliqta insan ruxiy turmisin sho`lkemlestiriwshi, birinshi na`wbette onin` o`zin qorshap turg`an a`lemde bar ekenligi o`zgesheliklerine tiyisli bolg`an formalardan birin ko`remiz. Shan`araq, turmis, dem aliwdi sho`lkemlestiriw ha`m tag`i da basqalardin` barlig`i ha`r bir insang`a ta`n bolg`an a`dep-ikramliq o`zgesheliklerinin` payda boliw ulgisi bolip esaplanadi. Biraq insan o`zining` tiykarg`i xizmeti (oqiw, jumis) menen ba`nt bolg`anda a`dep-ikramlilik sub`ekti bolmay qalmaydi, bul na`rse o`zining` kerisinshe xizmetkerler menen baylanista, ka`siplik ma`jburiyatlar a`tirapinan

shig'iwshi bilimlari, so'ylew ma'deniyati, mimikalardin' o'zgeshelikleri, qatnas ma'deniyati qag'iydalarina boysiniwda, a'detleri (ta'rbiyalang'anliq da'rejesi) ha'm basqalarda tawadi. Basqasha etip aytqanda, a'dep-ikramliliq xizmettin' o'zinde de payda bolip, a'tiraptag'i insanlarga' insan haqqinda toliq ha'm aniq tusinik payda etiwge, onin' ka'siplik paziyletleri haqqindag'i pikirleri menen shegaralanip qalmawg'a ja'rdem beredi.

O'spirimlerdi, ayniqsa, birinshi balag'at jasinda g'a'rezsizlikke, yag'niy o'z turmis xizmetin o'zi basqariwg'a bolg'an qa'lewi payda boladi. U'iken jastag'i insanlarga' o'z-o'zin basqariwdin' quramali ko'rinisleri ta'n boladi. Olar shaxs qa'liplesiw, xizmet ha'm a'dep-ikramliq sub'ekti payda boliwdin' tiykarin sho'lkemletiredi. Xizmet ha'm a'dep-ikramliliq motivlerin aydinlastiriw, tiyisli maqsetlerdi qoyiw, olarg'a erisiw jollarin tan'law o'z-o'zin basqariwdin' o'zgeshelikleri bolip esaplanadi. A'piwayilastirip aytqanda, sub'ekt ushin o'z-o'zin basqariw ne ha'm qanday etiw kerek, degen waziypalardi maqset etip qoyadi. O'z-o'zin basqariw uzaq muddetli keleshekke-turmis jolin tan'lawi, o'z-o'zin bekkemlew waziypalarin qoyiwi, o'zligin taniw maqsetlerin aydinlastiriwi ha'm basqalarga' qaratiliwi mumkin. Joqarida aytilg'an pikirlerden ja'ne bir sonday juwmaq shig'ariw mumkin, o'zligin an'law ha'm o'z-o'zin basqariwg'a u'yretiw ma'na'wiyatli shaxsti ta'rbiyalawdin' tiykarg'i waziypasi bolip esaplanadi. O'zligin tanip ha'm an'lay almag'an, o'zin-o'zi insan ja'miyeti a'dep-ikramliliq normalari a'tirapinda basqara almaytug'in insan, hesh qashan ma'na'wiyatli bola almaydi.

1.2. Oqiwshilardi o`zligin an`lawg`a ha`m o`z-o`zin basqariwg`a uyretiw jollari

O`zligin bilgen shaxs o`zine ta`n duris qatnasti belgiley aladi, a`dep-ikramlilik sotsial o`lshemlerge qiynalmay maslastiradi, o`zin-o`zi sol o`lshemler a`tirapinda basqaradi. Sol sebepli o`zlikti an`law ha`m o`z-o`zin basqariwg`a uyretiw jollarinan tiykarg`isi ha`m bizin`she, en` na`tiyjelisi-bul oqiwshilardin` o`zligin biliw protsessin sho`lkemlestiriw bolip tabiladi. O`zligin biliwdin` tiykarg`i joli o`zin-o`zi baqlawdan ibarat. O`zin basqalar menen salistiriw da a`hmiyetli bolip tabiladi. Na`tiyjede oqiwshi shaxsinda materialliq barliqti payda etiw, onin` analizi menen baylanisli degen ma`nisti bildiredi. Shaxslar o`zgeler ikramlig`inin` sirtqi ta`replerin biliw menen shegaralanip qalmaydi, balki basqalar qatnasi ha`m bul qatnastin` a`hmiyetin an`law, qatti ha`reketlerin tusindirip beriw, olardi aldinan ko`re aliwdi qa`leydi. Insanda tusindirip beriw ha`m bahalaw ushin rawajlang`an aqliy xizmet, psixologiyaliq qaras, ziyreklik, ko`z aldina keltiriw, baqlawshiliq ha`m bag`dar za`rur. Insan o`zi ha`m o`zgelerde o`zinin` bag`darina sa`ykes tusetug`in sipatlardi izleydi ha`m ajiratip aladi. Sonnan oqiwshilar belgiley tug`in «klass sa`rdari», «jaqsi dos», «belsendi» siyaqli tusiniklerge qoyilatug`in talaplar kelip shig`adi. Sol toparg`a tiyisli oqiwshilar ushin ta`n bolg`an, qatnasta ha`m miynette itibar beriletug`in paziyetler ko`rsetip o`tileli ha`m analiz etiledi.

Ko`p na`rse oqiwshi shaxsinin` baqlawshilig`i ha`m xizmetine baylanisli boladi. Bunnan insang`a beriletug`in birinshi xarakteristika barhama o`zgerip baradi, sebebi ha`r birimiz basqa adamdi qanshelli baqlasaq, baqlaw a`melge asirilatug`in xizmet turleri ha`r qiyli bolsa, oni tusindirip beriw ha`m og`an beriletug`in xarakteristika sonshellu teren` boladi. O`zgelerdi uyreniw ha`m analiz etiw ta`jriybesi keyingi barliq uyreniw din` a`hmiyetli waziypasi boladi. Bunnan o`zlikti biliwdi sho`lkemlestiriwdin` keyingi joli-oqiwshilar ja`ma`a`tinde kritikalawdi rawajlandiriw imkaniyati kelip shig`adi. Bul isti sho`lkemlestiriw ushin klass ja`ma`a`ti pikirin uyreniw kerek.

O`zligin biliwge ruwxiy tayarlawdin` a`hmiyetli usuli shaxs imkaniyatlarin aship beriw barisinda o`tkeziletug`in gu`rrin`ler boladi. Ruwxiy aniqliq shaxstin`

ol yaki bul sipatlari qanday qa`liplesiwi, o`zin qanday basqariw kerekligin tusiniw ushin da za`rur bolip esaplanadi. Demek, barliq izertlewler na`tiyjesinde shaxs ruwxiyati boyinsha gu`rrin`ler o`tkezilgennen keyin o`zligin biliw sipati keskin asadi. Shaxstin` maqsetke bag`darlang`an faktorlarinin` ko`pshiligi o`zine talapshan`liq penen baylanisli boladi.

Shaxs ha`m ja`ma`a`t rawajlaniwinin` turli basqishlarinda o`zine talapshan`liq birdey emes. O`zine talapshan`liq da`rejesi ja`ma`a`ttin` rawajlang`anliq da`rejesi ha`m onin` shaxsg`a qoyatug`in talaplari menen birdey boladi. Sonda kritika o`z-o`zinen kritikag`a aylanadi.

Baqlawlarimiz na`tiyjeminde usi na`rseler aniqlandi, o`zine talapshan`liq shaxs ta`rbiyasi ha`m ja`ma`a`ttin` rawajlang`anlig`i da`rejesine ten`dey baylanisli boladi. O`spirimnin` o`zine talapshan`lig`ina balalar ja`ma`a`tinde o`z-ara talapshan`liqti rawajlandiriw sharaytlarinda o`zligin an`law ko`nlikpesin qa`liplestiriw arqali ta`sir ko`rsetiw mu`mkin.

Ja`ma`a`ttin` shaxsg`a talapshan`lig`i o`zine talapshan`liqti qa`liplestiriwdin` tiykarg`i sha`rti bolip esaplanadi. Bunda o`spirim turmisina berilgen tapsirmalardin` orinlang`anlig`i haqqinda ja`ma`a`t aldinda esabat beriw, onin` qatti-ha`reketlerin ja`ma`a`t ta`repien baqlaw yag`niy bahalawdi, balki o`z-o`zine esabat beriw, baqlaw, tekseriwdi ha`m kiritiw a`hmiyetli boladi. O`z u`stinde islewdi analiz etiw o`zligin toliq biliwge alip keledi. O`zligin an`lawdin` joqari ko`rsetkishi kritikag`a, shaxstin` o`zgeler ta`repien analiz etiliwine qatnas, ayniqsa, ten`qorlari pikiri menen esaplasiw bolip tabiladi. Kritikag`a qatnas jasqa, ja`ma`a`t yaki pedagoglar talaplarinin` xizmet sipati ha`m a`dep-ikramlilik o`lshemlerin orinlawg`a bolg`an talaplardin` artip bariwina baylanisli kusheyip baradi. Ten`qurlari kritikasi, pedagoglardin` talapshan`lig`i ha`m jetiskenligi, o`zinin` jaqsi ta`repien ko`rsetiwge umtiliwi birlesse, 7-8-klasslardan baslap oqiwshilardin` o`zligin biliwge qizig`iwinin` artiw en` joqari da`rejege shekem baqlang`an. A`hmiyeti sonda, kishi jastag`i o`spirimlerge ten`qurlarinin` kemshiliklerin bir emes, eki emes, ko`p ma`rtebe ko`rsetiw, olardi jog`altiwdi talap etiw kerek. U`lken jastag`i o`spirimdi o`zine bolg`an kushli muhabbati oni

ten`qurlari ha`m eresekler kritikasına sezgir qatanasta bolıwǵa ma`jbu`r etedi. Bul halda ja`ma`a`t, ta`rbiyashılar talapshan`lıǵı o`zine bolǵan talapshan`lıq penen u`zlıksız baylanısta boladı, bul o`z na`wbetinde o`zlıǵın aktiv biliwge qaratadı. U`lken jastag`ı o`spirimlerden` o`zlıǵın biliwi kritika na`tiyjesinde pa`seyedi, bul jasta o`z-o`zin kritikalaw ko`birek a`hmiyetke iye. Sonın` ushin kritika ha`m o`z-o`zin kritikalaw bir-birine say tusse, o`zlikti biliw de tezlesedi.

O`zlıǵın biliw o`z ishine tek da`lillerdi esapqa alıw sistemasin kiritip qalmaydı, balkim olardin` analizleri ha`m uliwma sistemasi da o`zlıǵın biliwde payda boladı.

O`zlıǵın biliwdin` barlıq jollari u`lken jastag`ı o`spirimlerde o`z-o`zin kritika etiw ko`nlikpesin rawajlandıradı, o`zine bolǵan joqari talapshaqlıǵın ta`miynleydi. Bul aynıqsa, o`z-o`zin kritikalaw shaxs bolıp qa`liplesken joqari klass oqıwshılarında payda boladı.

O`zin-o`zi kritikalap ta`rbiyalaw ushin bahalaw ha`m o`z-o`zin bahalaw o`lshemlerin bir-birine baylanıstırıw za`ru`r. Sebebi bahalaw ha`m o`z-o`zin bahalaw tiykarında shaxs o`zi haqqında hukim shig`aradı, o`zinin` a`dep-ikramlılıǵın insang`a qoyılatug`ın ma`na`wi talap penen birlestiredi.

O`z-o`zin kritikalaw, miynet su`yiwshilik, haqso`zlik ha`m o`zine talapshan`lıq siyaqlı paziyletler ortasında u`zlıksızlik bolıp tabıladı. Eger shaxs ta`rbiyasi usi ta`rizde a`melge asırılsa, oqıwshıda o`z-o`zin kritika etiw ko`nlikpesin qa`liplestiriw ushin kem miynet sariplaydı. Lekin ju`da` qolay sha`rayatlarda da, ma`selen n`-u`-klass oqıwshılarının` u`shten bir bo`liminde g`ana o`z-o`zin kritika etiw ko`nlikpesi payda boladı, lekin bul ha`rdayim emes, sonda payda boladı. Sol na`rse ma`lim boldı, basqalardı kritika etiw, o`spirimler o`zlerin kritikalawdı da bileği, basqalardin` kemshiliklerin keshiriwde o`z-o`zin to`men kritika etiwge alıp keledi. Kritika ha`m o`z-o`zin kritikalaw arasındag`ı o`zgeshelik ayırıqsha emes: a`dette o`spirimlerden` 4-6 5 de menmenlik kushli boladı. Bulardin` barshesi 4-10-klasslardag`ı ta`rbiyalıq isler sistemasin belgilewge tiykar boladı.

Haqiqatında da, eger o`z miyneti na`tiyjelerinen qanaatlanbasa, olarg`a kritikaliq qatnasta bolmasa, oqiwshe o`zinin` orinlag`an na`rsesin qaytadan jasawg`a ma`jbu`r ete almaydi. Sonday-aq qaytadan ko`riw, orinlaw miynet su`yiwshilik belgilerinen biri esaplanadi. Bizin` pikirimizshe o`z-o`zin kritiklaw menen shaxsiy xizmet na`tiyjelerine talapshan`liqtin` artiwi arasında o`z-ara baylanisliliq bar. O`z-o`zin kritiklaw insannin` o`zine ha`m basqalarg`a qatnasin ko`rsetiwshi kritiklaw, o`zine muhabbat, g`a`rezsizlik, o`zine talapshan`liq siyaqli oqiwsheinin` xarakter o`zgeshelikleri menen baylanisli boladi.

O`z-o`zin kritiklaw-xizmet na`tiyjelerin qalis bahalaw, kemshiliklerin an`lap jetiw, o`zine qaratilg`an haqiqiy kritikag`a duris qatnasta boliw.

G`a`rezsiz-jeke juwapkershilik, o`zine isenim, ta`jriybe, basqalar pikirin tuwri bahalaw, birinshi na`wbette, o`z pikirine iseniw.

Kishipeyillik-ja`miyetlik ta`rtip talaplarina boysiniw, basqalarg`a hurmet penen qatnasta boliw, doslarinin` kishkene kemshiliklerin keshiriw, sol waqittag`i o`zinin` is-ha`reketlerine ha`m kemshiliklerine kritikaliq qatnasta boliw, o`zindegi bar mumkinshiliklerdi esapqa almaw.

O`spirim jastag`i oqiwsheida o`zinin` keleshegi, qizig`iwshiliqlari haqqında tusinikleri rawajlansa, o`zine talapshan`liq da na`tiyjeli qa`liplese di ha`m kamal tabadi. Oqiwsheinin` bu`gingi ku`ndegi ha`mde keleshektegi «Men»in ha`rdayim salistirip bariwi o`zine talapshan`liqti marapatlaydi ha`m ja`ma`a`t kritikasına duris qatnasta boliw ko`nlikpesin qa`liplestiredi.

O`zine talapshan`liq eki ha`diyse menen baylanisli:

1) o`zinin` kemshilikleri ha`m jetiskenliklerin basqalar menen salistiriw di an`law;

2) ten`qurlari, ata-anasi, pedagoglarga qarim-qatnasin o`zgartiriw ushin jaqsiraq biliw za`ruriyatın tusinip jetiw.

Oqiwsheinin` o`zin biliw da`rejesi ha`m shaxs sipatında g`i bag`dardin` qa`liplese di, maqsetke umtiliwi, ja`miyetlik belsendiligi arasında tig`iz baylanis bar. O`zligin biliw teren`ligi balalardin` o`mir ta`jriybesi, qarim-qatnas, olar ba`nt

bolg`an xizmet tu`rleri xarakteri, sonday-aq, oqiwshinin` sol sharayatlardag`i ruwxiy jag`dayina baylanisli.

Oqiwshilardin` o`zligin biliwge basshiliq etiw ha`m olardi baqlaw ha`r bir balanin` ta`rbiyalang`anliq da`rejesin uyreniw oqitiwshi ha`m ta`rbiyashilarg`a olardin` keyingi keleshegin ta`miynlew ushin bay material beriwi kerek. O`zligin biliw sol shaxsti ta`rbiyalap atirg`an barliq pedagoglar ushin oqiwshinin` ma`na`wiy dun`yasin biliw imkaniyatini ashıp beredi. O`zligin biliw oqiwshi shaxsinin` sanasin ha`m o`zligin an`law keleshegin xizmet etedi. O`zi haqqında ma`na`wiy, a`dep-ikramlılıq sipatlarinin` payda bolıwı, usi turmis sistemasin tan`lawg`a ja`rdem beredi, bul oqiwshinin` jeke keleshegin ta`miynleydi. Joqarida aytıp o`tkenimizdey, o`zligin an`law tiykarında o`zine talapshan`liq, o`z-o`zin kritikalaw kusheydi, o`z-o`zin ta`rbiyalaw ja`nede joqari da`rejede a`melge asiriladi.

O`zligin an`lawdin` tiykarig`i bo`limi o`zligin biliw o`z-o`zin basqariwg`a o`tiwdin` tiykari bolıp tabiladi. O`zligin biliw tu`rleri, bo`limleri arasında o`z-o`zin baqlaw shaxstin` o`z-o`zin basqariwg`a o`tiwin ta`miynlewshi faktorlardan biri bolıp esaplanadi. Sonin` ushin aldimizg`a qoyilg`an waziypa mektep a`meliyati, ta`jriyebeler, sorawlar na`tiyjesinde aniqlang`an o`z-o`zin baqlaw jollari, usillari, mazmunin ashıp beriwden ibarat.

O`z-o`zin baqlawdin` mazmuni sonda, insan o`zinin` ja`miyetdegi xizmeti na`tiyjesinde payda bolatug`in situatsiyalar mazmuni ha`m xarakterine da`slep yadında saqlaydi, keyin onin` ma`nisi an`laydi. Sirtqi ta`sirler shaxstin` sub`ektiv ruwxiy dun`yasında o`z ko`rsetkishleri na`tiyjesinde o`z-o`zin baqlawdin` waziypasi o`z tusinikleri, sirtqi dun`ya waqiyalarina o`z qatnaslarin bildiriwi ha`m ha`diyselerdi bahalawdan ibarat. O`zligin biliw protsessinde oqiwshi o`zine-o`zi «Mag`an ne boldi, nege sonday basqasha emes?», qanaatlanıw yag`niy qanaatlanbaslıq sezimi qay jerde payda boladi, «Nege men bug`an qizig`aman, og`an qiziqpayman?» siyaqli sorawlardi beredi. O`zligin biliw - bul aktiv pikirlew ha`m diqqatti ja`mlew protsessinde o`z-o`zin baqlaw bolıp tabiladi. Sonin` ushin pedagog oqiwshinin` o`z-o`zin baqlawg`a maqsetli ko`rsetpeler beriwi, xizmetti

introspektiv (o`z-o`zin ishten baqlaw) analiz etiw ko`nlikpelerin qa`liplestiriw kerek.

O`z-o`zin baqlawdi sho`lkemlestiriwdin` pedagogikalıq tiykarlari nelerden ibarat? Pedagogika pa`ninde bul mashqalag`a bolg`an ko`z-qaras to`mendegishe:

Da`slep oqiwshilarg`a o`zligin biliw ha`m an`law, keyin o`z-o`zin basqariw ushin o`z-o`zin baqlaw ko`nlikpesi qa`liplestiriledi.

11-12 jaslardag`i o`spirimlerge ha`r qiyli temalardag`i sa`wbetlerde («Men ha`m biz», «O`zin` haqqında ne bilesen`?», «Baqlawshi bol») o`zligin biliw ma`deniyati qa`liplestiriledi ha`m o`z-o`zin baqlawdin` uliwma qag`iydalari tusindiriledi.

Birinshiden, oqiwshi o`zinin` kushli ha`m a`zziligin biliw, ashiwshaq, quwanish, kuyiniw (uliwma ha`r qanday ruwxıy jag`day) belgilerin seze aliwi kerek. Ol o`zinde talapshan`liq, ziyrek, jaqsi paziyletler qanday payda boliwin biliwi kerek. Bul o`z a`dep-ikramlig`in basqariw ushin juda` za`rur. Ma`selen, ashiwshaq belgilerin biletug`in oqiwshilar onin` payda boliwına jol qoymaydi, o`zlerin tuta biledi, diqqatların basqa na`rselerge qaratadilar.

Ekinshiden, o`z-o`zin baqlaw o`zinin` keshirmeleri ha`m ha`reketlerin baqlawg`a ja`rdem beredi. Biraq o`z-o`zin baqlaw bolip atirg`an waqiyalar ha`m shaxs keshirmelerinin` tiykarig`i ko`rsetiwı mumkin. O`zin baqlaw o`zin analiz etiw bolip tabiladi.

Ushinshiden, oqiwshilar ko`binshe o`z qa`lewindegi na`rselerdi turmisliq dep qabil etedi, o`zinin` jaqsi paziyletlerin iqtiyarli turde fantaziyag`a aylandiradi, arasında o`z kemshiliklerin de bo`rttiredi. Oqiwshilarg`a o`z-o`zin baqlawdag`i ustirtin qa`telerdi ko`rsetiw, olardi baqlaw ma`deniyatına uyretiw, keyin o`z-o`zin baqlaw ko`nlikpelerin qa`liplestriw ha`m o`z-o`zin ta`rbiyalawdi bekkemlew za`rur.

O`z-o`zin baqlaw jaqsi sharayatta sho`lkemlestiriledi, bunda pedagog oqiwshilarg`a o`zinin` ma`slahatleri menen ja`rdem beredi, g`ayratlandiradi, oqiwshilar o`zlerin qanshelli tirisqaqlig`i menen baqlasa, o`z-o`zin baqlaw ortalig`ında sonshelli tar boladi.

Oqiwshilar ta`repien kundelikler, shig`armalarda ko`rsetilgen o`zligin biliw na`tiyjelerin anketa sorawi ja`rdeminde aniqlastiriw, sol xizmet protsessinde oqiwshilardi baqlaw na`tiyjelerin olardin` o`z-o`zin baqlawlari na`tiyjeleri menen salistiriw za`ru`r. Pedagog ha`r qiyli sorawlar beredi: «Ne bolg`an edi, ne bolmadi?», «Buni sezdimе yaki joqpa?», «Qa`teni qashan birinshi ma`rte ko`rdi?» ha`m t.b. O`z-o`zin baqlaw na`tiyjeleri boyinsha anketalar, sa`wbetler o`tkiziw paydali boladi, yag`niy ushirasiw, qarama-qarsiliq, ol yaki bul ha`diyseni su`wretlew boyinsha bir qatar sorawlarg`a juwap beriw kerek. Sonda baqlaw ha`m o`z-o`zin baqlaw na`tiyjeleri salistiriliwii, analiz etiliwi, aniqlaniwi mumkin ha`m bul na`rse da`liylerdi uyrenip shig`iw ushin jaqsi tiykar boladi.

Oqiwshilardi to`mendegi o`z-o`zin baqlaw usillarına uyretiw juda` a`hmiyetli:

- aldında turg`an waziypaların, orinlanatug`in isleri haqqındag`i rejelerin, ko`z-qarasların, keshirmelerin ha`m tusiniklerin analiz etiwge u`yretiw, keyin bolsa rejelendirilgen islerinen neler a`melge asqan, qaysilari orinlanbay qalip ketkenligin ajratip aliw, miynet etiw ha`m baylanis barisında o`zin, tusiniklerin seze aliw, keyin awiz eki yaki jazba ta`rizde bayan etiw;

- pikir almasqanda o`zinin` keshirmelerin doslarinin` keshirmeleri menen salistiriw (men neni ha`mme siyaqli sezbey atirman, neni basqalarday sezbey atirman);

- o`z-o`zin baqlaw kundeligin juritiw ma`deniyatin iyelew, ondag`i xizmet, waqiyalar na`tiyjeleri, olardin` o`z kewil keypiyati, miynet na`tiyjelerine ta`sirin analiz etiw;

- oqiwshilardi o`z-o`zin baqlaw qag`iydalari menen tanistiriw («O`zin`di bil» temasında sa`wbet) tiykarında to`mendegilerdi uyretiw za`rur:

- maqsetti aniq tusinip jetiw, o`z-o`zin baqlaw rejesin islep shig`iw (neni ko`re aliw, neni tusinip jetiw, neni qanday etip dizimge aliw);

- diqqatti sonday ja`mlew kerek, ha`m is orinlansin, ha`m o`z keshirmeleri, sezimleri, pikirleri itibardan shette qalmasin;

- tusiniklerdi izbe-iz dizimge aliw-bul o`spirim jastag`i oqiwshi keshirmelerinen basqa na`rse emes, sonin` ushin uzliksiz tusiniklerin baqlaw ha`m olardi yadta saqlab qaliw za`rur;

Belsendiler ha`m pedagoglar ja`ma`a`t is rejelarinin` so`zsiz orinlaniwina erisedi ha`m klass jiynalislarinda qabil etilgen qararlardin` orinlaniwin ma`lim etedi. U`lgili oqiwshilardin` klasslari, ulkenler ha`m kishkenelerge muna`siybetlerindegi ma`na`wiw a`dilligi ulgi etip ko`rsetiledi. Ja`ma`a`tlilik xizmette juz beretug`in muna`siybetlerden kritika ha`m o`z-o`zin kritikalaw ko`nikpesin rawajlandiriwda oqiwshilar ja`ma`a`ti, turmistin` barliq ma`seleleri boyinsha ja`miyetshilik pikirini ha`r ta`repleme bekkemlewe paydalaniladi.

Oqiwshilardin` ma`na`wiw o`zligin an`lawda ja`ma`a`ttin` qa`lipleskenligi jetekshi a`hmiyetti payda etedi. Sonnan kelip shiqqan halda, o`zligin an`lawg`a tayarliqtin` aniq pedagogikalik-psixologiyaliq mazmuni islep shig`ildi. Sonin` ushin baslawish klasslarda eresekler ha`m ten`qorlar a`dep-ikarmlig`in ulgi sipatinda ko`rsetiw maqsetke muwapiq boladi.

Oqiwshilar ortalig`inda qabil etilgen qadriyatlar ulken a`hmiyetke iye. Sol sebepli muna`siybetler ma`deniyati sistemasinda ja`ma`a`t pikirinin` qa`liplestiriliwine ulken itibar beriw lazim.

«Er ha`m qiz balalar arasindag`i muna`siybetler qanday boliwi kerek?», «Kimdi haqiyqiy dos dew mumkin?», «Dosliqtin` muqaddes tarlari», «Perzent burishi», «Erkeklik ar-namisi» siyaqli temalarda sa`wbetler sho`lkemlestiriw kerek. Ta`rbiya protsessinde mektepti jaqinda pitkeren, qisqa muddet ishinde ko`p na`rzeni ko`rgen, shan`araq qurg`an, miynet ja`ma`a`tlerinde xizmet ko`rsetip atirg`an jaslardi da tartiw mumkin. Olardin` pikirleri o`spirim jastag`i oqiwshilarg`a ulken ta`sir ko`rsetedi.

7-8-klasslarda kemshilikler ha`m unamsiz sipatlardi jen`ip o`tiwge umtiliw kusheyedi. Soni esapqa alg`an halda, bul jastag`i o`spirimler menen «O`z kemshiliklerin qanday joq etiw mumkin?» temasinda sa`wbet o`tkiziledi. Bul sa`wbette a`lbette qanday etip ko`birek ziyrek insanlarga unamsiz sipatlari za`rer keltirgeni, oqimaw aqibetinde qanday joldan shig`ip ketiw, qorqaqliq insanlardi

qiyantke jetekleydi ha`m basqalar haqqında oqiwshilarg`a gurrin` aytıp beriw kerek. Keyin bolsa, ol yaki bul kemshilikin` kelip shig`iwi haqqında toqtaliw lazim. Ma`selen, o`zine isenimsizlik jumistan qashiw, onnan qorqiw, tartinshaqliqqa keyin bolsa qorqaqliq, pa`skeshlik, isjaqpasliq, birewler esabınan kun ko`retug`in ayanshli insanlar jag`dayına alıp bariwi tusindiriledi. Bunday nuqsanlardın` payda bolıw sebeplerin ashıp beriwden de shorshimaw lazim.

Balalıqtan baslap ha`mme na`rseden la`zzet aliwg`a uyrenen insanlardın` na`shebentlik illetine duwshar bolıwi tosattan payda bolg`an emes: olar da`slep shiraylı kiyiniwge uyrenedi, keyin sheklenbegen la`zzetlerden ra`ha`tlenedi, basqasha aytqanda, jaratiwg`a emes, paydalaniwg`a a`detlenedi. Biykarshılıqtan, spirtli ishimlik, shawqin-surenli muzika, son` na`shebentlikten la`zzet izleydi. Nuqsan, ba`lemet sonday qa`liplesediU` bag`iw na`tiyjesinde ha`r qanday sharayatda, ha`r qanday baha esesine kayp-sapag`a umtiliw payda boladı.

Bugingi künde ma`deniyat, insaniylik, intellektuallıqtin` real shoqqisi neW bul sorawg`a juwap beriwde oqitiwshi tek o`tmish haqqında emes, balkim zamanımız, a`piwayı hujdanlı insanlar haqqında da aytıw kerek. Belgili insanlar menen qiziqli ushırasıwlar o`tkiziw arqalı olarda baqlawshılıqtı ta`rbiyalaw, o`zge insan ma`na`wiı dun`yasın tusiniwge a`detlendiriw, bulardın` barlıg`in o`zine sin`diriw ko`nikpesi menen baylanıstiriw za`rur. Insannın` baxtı ushin aqıl, sap hujdan, jen`iske bolg`an isenim ha`m shıdamlı, jumista joqarı ka`siplik sheberlikti talap etedi. Bul paziyletler ha`r qanday kemshilik ha`m nuqsanlardı jen`ip o`tiw ushin imkan jaratadı.

Sirtqi faktorlardın` oqiwshi ishki dun`yasına ta`sirin analiz etiw sonı ko`rsetedi, ta`rbiyalıq protsessti anıq pedagogikalıq waziypalarg`a: maqset ha`m idealardı qa`liplestiriw, o`zligin an`law ha`m o`z-o`zin basqariw ushin za`rur bolg`an shaxs paziyletlerin ta`rbiyalawg`a bag`darlaw kerek.

1.3. Oqiwshilardi o`z-o`zin an`lawg`a uyretiwdin` ishki faktorlari ha`m de pedagogikalik sha`rt-sha`riyatları

O`zligin an`law-o`zin ja`miyet ag`zasi dep biliw, qorshag`an ortalıq, ja`miyet ag`zalari menen o`z-ara qatnasları, ku`shi, is ha`reketleri, pikirleri ha`m sezimlerin an`lap jetiw bolip esaplanadi. Bul o`zin an`law ha`m o`zine bir pu`tin sanali insan sipatında qatnasta bolıw za`ru`r.

O`z u`stinde na`tiyjeli islew, birinshi na`wbette, o`zinin` kushli ha`m a`zzi ta`replerin tusinip jetiw, ja`ma`a`ttegi orni ha`m a`hmiyetin an`lap jetiw, keleshekte o`zbetinshe isley aliw, yag`niy o`zligin an`lawdi na`zerde tutadi.

O`zligin an`law insan ha`m ja`miyet turmisında, ja`miyet ag`zalari menen qarim-qatnasların duris sho`lkemlestiriw, baylanistin` turli formalarında o`z a`dep-ikramlig`in basqariwda za`rur orin tutadi. O`zligin an`law da`rejesinin` joqari bolıwi ha`m ja`miyet ag`zalarinin` ortalıq pikirlerine hu`rmet penen qarawi, a`tirapdag`ilardin` aqiliy ta`repten o`z-o`zin rawajlandiriw bolip xizmet etedi. Bunnan basqa o`zligin an`law da`rejesinin` joqari bolıwi insanlardin` unamsız ta`sirinen saqlaydi. Hujdan azabınan qorqiw, a`tirapdag`ılar na`zerinde o`zine isenim ha`m abirayinin` tusin qa`lemew, insandı aqiliy ta`repten to`men bolmawi ushin olardin` is ha`reketlerin tusinip aliwi bolip tabiladi. Bunday insan ja`miyet ag`zalari o`z-o`zin hurmet etiwge erisedi.

O`zligin an`law biliw na`tiyjesi bolip tabiladi. Biliw protsessi ushin insannin` o`z keshirmelerin ja`miyet penen baylanisli ekenligin an`law talap etiledi. Sonday-aq, o`zligin an`law eki bo`limnen ibarat: an`law (“men jamanman”) ha`m biliw (“ne ushin men jamanman ha`m bul nege baylanisli”). O`z-o`zin biliw birden, tosattan payda bolmaydi. Insan o`zin biliwge bilimlerdi iyelewge, insanlar menen qarim-qatnasta bolıw xizmet protsessinde u`yreniledi. Ol insanlar xarakteri, olardin` a`dep-ikramlilik motivlerin qanshelli ko`p bilse, turli turmisliq situatsiyalarda adamlardi qanshelli ko`p baqlasa, a`tirapındag`ılar, tariyxıy shaxslar o`mirinde, ko`rkem shig`armalar qaharmanların qanshelli ko`p uyrense, o`zinin` adamgershiligin sonshelli teren`irek tusinedi.

Qa`liplesip, rawajlanip baratug`in an`law-quramali ha`diyse bolip tabiladi. Sunday-aq bul jerde biliwdin` o`zine ta`n formasi bolsa, shaxs biliwdin` ha`m ob`ekti, ha`m sub`ekti sipatinda payda boladi. Shaxs xarakterinin` unamsiz ta`replerin saplastiriw haqqinda so`z aytilg`anda, o`zligin an`law shaxstan o`zine qatti ha`m ayawsiz qatnasta boliwdi talap etedi. Sunday-aq, basqalarda is jaqpas a`detin jen`iw ushin o`zin eki-u`sh ma`rte ko`birek ko`lemde is orinlawg`a ma`jbu`r etedi, o`zin tuta biliwdi ta`rbiyalaw ushin da qiziqli kesheler, jaman illetlerden o`zin tiyiwg`a ha`reker etedi.

Pedagogikaliq ko`z-qarastan o`zligin an`law ko`nlikpesinin` rawajlaniwi birinshi na`wbette, insan dun`ya qarasi menen baylanisli bolg`an o`z-o`zin bahalaw ha`m analiz usullarin iyelew bolip tabiladi.

O`zligin an`lawdin` rawajlaniwi insannin` ha`r ta`repleme qa`liplesiwi, olardin` ha`r birin teren` analiz etiw menen rawajlaniwshi taraw boylap ha`reket etedi: bilmeslikten biliwge, yag`niy shaxs rawajlanip bariwi, turmis ta`jriybesi artqan sayin o`zligin an`law ko`nlikpesinin` bekkemleniw tezlesedi. Sol sebepli o`spirimlik jasi baslaniwi menen o`z-o`zin biliw bir neshshe basqishtan o`tedi.

O`spirimlerde o`zligin an`law da`rejesin u`yreniw, olar o`zligin an`lawdin` o`zine ta`n ta`repleri, a`zzi buwinlarin aniqlaw ta`rbiya bag`darlarin belgilep aliw imkanin beredi. Sunday-aq, bul shaxs ta`repinen a`dep-ikramliq o`lshemlerin an`law da`rejesin belgilew, usi basqishta kem rawajlang`an paziyletlerin aniqlaw ha`m sol tiykarinda oqiwshilardin` o`z-o`zin ta`rbiyalaw, ayniqsa, za`rur ma`na`wiy paziyletlerin qa`liplestiriw boyinsha maqsetke bag`darlang`an pedagogikaliq keshelerdi a`melge asiriw imkanin beredi.

O`zligin an`lawdin` tiykarig`i bo`limleri ha`m onin` kriteriyalari o`z-o`zin bahalaw ha`m o`z-o`zin analiz etiw boladi. Sonin` ushin o`zligin an`lawdi rawajlandiriw birinshi na`wbette o`z a`dep-ikramliliq ha`m xizmettin` ob`ektiv, tuwri bahalaw ha`m analiz etiwge bolg`an za`rurligin qa`liplestiriwge qaratilg`an boliwi kerek.

Joqari klass oqiwshilarida o`zlerinin` ha`m a`trapindag`ilardin` is-ha`reketlerin kritikaliq bahalawg`a umtiliw payda boladi. O`z-o`zin bahalaw, o`z-

o`zin ta`rbiyalawg`a a`hmiyetli ta`sir ko`rsetedi. O`z shaxsin duris bahalawdi qa`liplestiriw o`z-o`zin ta`rbiyalaw, o`zlikti an`lawg`a bolg`an baslang`ish ko`rsetkish bolip esaplanadi. O`z-o`zin bahalaw shaxstin` turmistag`i orinin payda etedi, shaxstin` waziypasi sipatinda a`dep-ikramliliqqa bolg`an taktikasin belgileydi ha`m oni orinlawdin` tiykarg`i bo`limi bolip esaplanadi.

O`spirim jastag`i oqiwshilar o`zlerin qanday bahalaydiW Olardin` o`z-o`zlerin bahalawlarinda qanday ko`rsetkishler tiykarg`i kriteriya bolip esaplanadiW Bul baha qaynday da`rejede duris ha`m xizmettin` qaysi tu`rlerinde toliq payda boladiW Baqlawlar, oqiwshilar menen sa`wbetler, jazba jumislar, anketa sorawlari ha`m izertlewdin` basqa usillari o`spirimlerin` o`z-o`zin bahalawina ne ko`birek ta`sir ko`rsetiwi ha`m neler onin` tiykarg`i kriteriyasi ekenligin aniqlawg`a ja`rdem beredi.

Oqiwshilardin` o`z-o`zin bahalawi menen pedagogikaliq bahalar salistirilip ko`rilgende ma`lim boladi, ko`p hallarda o`spirim jastag`i oqiwshilardin` o`z-o`zin bahalawinda, o`z-o`zin kritika kushli bolg`ani ushin to`men baha qoyiwg`a ha`reket etedi. Ha`r dayim xoshametlew, erkeletip jiberilgen o`spirimlerde bolsa bul kerisinshe, olar o`zlerinin` sipatlari, ziyrekligi ha`m imkaniyatlarin joqarilatip bahalaydi.

Ta`rbiyanin` waziypasi-oqiwshilardi o`z u`stinde islewge bag`darlaydi, olardin` haqiyqatliqqa say keliwshi o`z-o`zin bahalawg`a u`yretiwden ibarat.

O`spirimler o`zlerinin` doslari pikirlerin juda` qa`dirleydi. Bahalardi aniqlawda sirtqi ortalıqtin` ta`siri baqlanadi. Doslarina baha beriwde olar birinshi orinda “Kushli, g`ayratli, hesh na`rseden qoriqpaydi” siyaqli paziyletlerdi qoyadi, bul paziyletlerden g`ana “ko`p biledi, ha`mme na`rseni qila aladi, bilimli, namisli, a`dalatli” siyaqli paziyletler ko`rsetiledi. Ata-analardin` pikiri ko`binshe olar o`z jumislarin jaqsi ko`rse, joqari a`dep-ikramliliq paziyletlerine iye bolsa abirayli boladi.

O`spirim jastag`i oqiwshilar xizmetinin` qaysi turinde ha`m qanday da`rejede o`zlerin ko`birek an`lawlarin aniqlaw maqsetinde “Sen qashan o`zin`nen narazi

bolasan` ha`m qaysi jag`dayda sende o`z minez-qulqin`di o`zgartiriv qa`leysen`?”
temasinda o`tkezilgen jazba jumislar jaqsi na`tiyje berdi.

Aytip o`tiw kerek, o`-u`-klass oqiwshilari o`zlerinin` xizmetin 1 yaki 2 turde bahalaydi. (misali, oqiw, oyin turlerinde) 7-8-klass oqiwshilarinda bolsa bir neshshe turlerde: oqiw, ja`miyetlik paydali, sport, oyin, do`retiwshilik ha`m basqalarda. Bul jasta ma`na`wiw mashqalalar ha`m shaxstin` o`zin tastiyoqlawi menen baylanisli bolsa barlig`i ja`ma`a`ttegi o`z-ara mu`na`sibetler, doslari menen qarim-qatnas ja`ma`a`t islerinde aldin`g`i mashqalalardan biri bolip tabiladi.

Demek, o`spirim jastag`i oqiwshilar shaxsiy sipatlarinin` an`laniwi ko`birek ja`ma`a`t ma`pleri menen baylanisli bolg`an oqiw xizmeti, shan`araqtag`i o`z-ara muna`sibetler ko`binshe keyingi rejege tusip qaladi.

O`zligin an`lawdin` rawajlaniwi ha`m o`z-o`zin bahalawdin` qa`liplesiwine ja`ma`a`t juda` u`lken ta`sir ko`rsetedi. Juda` ko`p jag`daylarda bolsa, oqiwshilardin` o`z-o`zin bahalaw da`rejesi klass ja`ma`a`tinin` rawajlang`anliq da`rejesine tuwridan-tuwri baylanisli boladi. Jaqsi sho`lkemlesken oqiwshilar ja`ma`a`tinde o`z-o`zin bahalawdin` xarakteri de o`zgeredi.

O`z-o`zin qa`liplestiriwde ja`ma`a`t beretug`in baha u`lken a`hmiyetke iye.

O`z-o`zin bahalawdin` qa`liplesiwine o`z-ara xarakteristika da jaqsi ta`sir ko`rsetedi. Sabaqta qatnasqan oqiwshilar bahalardi o`zlerine, o`zlerinin` ko`z-qarasi menen quwatlaydi, ko`binshe klasslarinin` bilimi, ziyrekligi, qizig`iwshilig`ina qarap qarar qabil etedi. Bunday o`z-ara muna`sibetlerde salistirmali usil u`lken a`hmiyetke iye. Insan o`zin basqalar menen salistirg`anda, ol basqa adamg`a teren` na`zer saladı ha`m aldin basqalarda ko`rinip turg`an paziyletlerdi o`zinde de payda etiwge ha`reket etedi.

Birinshi bap boyinsha juwmaq

G`a`rezsizlik, ma`na`wiyat-ruxiy tikleniw, milliy o`zligin an`law sharayatında ja`miyettin` ha`r bir ag`zasin joqari puxaraliq ha`m ma`na`wiy-siyasiy a`dillik ruxında ta`rbiyalaw u`lken a`hmiyetke iye. Sebebi, ma`na`wiyatli insan, turmis ko`z-qaras na`zerinde ja`miyetlik paydali xizmette, o`z imkaniyatlari ha`m ziyreklikleri menen xizmet etedi.

Insan ma`na`wiy jetikliginin` tiykarg`i kriteriyasi ja`miyetlik paydali miynetke tayarlig`i ha`m materialliq-ruwxiy aziq islep shig`iwda belsedilik penen qatnasiwdan ibarat boladi. Mektepti pitkergegen o`spirim, ja`miyetke payda keltiriw ushin miynet penen shug`illaniwi kerek. Jetik insandi qa`liplestiriwdin` negizi, o`zligin an`law ha`m o`z-o`zin basqariwg`a u`yretiw bolip tabiladi. O`zligin an`law ha`m o`z-o`zin basqariwg`a u`yretiw bugungi kunge kelip pedagogikanin` en` tiykarg`i mashqalasi bolip qaldi. Bir ja`miyetten ekinshisine o`tiw, reformanin` jaqa basqishina ko`teriliwi ha`mme waqit, ha`r qanday millettin` o`zligin, o`tmishin ha`m bugungi kunin jan`asha an`law, sog`an tiykarlanip, keleshegin belgilewge qaratadi.

Bul waziypa ni na`tiyjeli orinlaw ha`r bir pedagogtin` o`zligin an`law ha`m o`z-o`zligin basqariwdin` mazmuni, onin` turli usil ha`m formalarin toliq paydalaniw di usinadi. Bunda usi mashqalani tolig`insha jaslardin` ma`na`wiy ta`rbiyasina, olarda belsendi turmisliq ko`z-qarasti qa`liplestiriw, ja`miyetlik paydali miynetke tayarlaw, ta`rbiyalıq ta`sirdin` uzluksizligin ta`miynlew arqali pedagogikalıq protsesstin` na`tiyjeliligi asadi.

II BAP. O`SPIRIM JASTAG`I OQIWSHILARDI O`ZLIGIN AN`LAW HA`M O`Z-O`ZIN BASQARIWG`A UYRETIWDIN` FORMA, USIL HA`M METODLARI

2.1. Sabaq protsessinde - o`zligin an`law ha`m o`z-o`zin basqariwg`a uyretiwdin` tiykarg`i basqishlari

Sabaq protsessine har qanday basqa xizmet siyaqli, ruxiy xizmettin` formalarin payda etetug`in sho`lkemlestriwshi protsess sipatinda qaraw lazim. O`zligin an`law ha`m o`z-o`zin basqariwg`a uyretiwdin` tiykarg`i bo`limi bolip qaliwi ushin oqiw xizmetin qanday sho`lkemlestiriw kerek?

Mektepte uyretiltug`in ha`r bir oqiw pa`ni o`zining` qurallari ha`m o`z a`hmiyetine ta`n ra`wishte putin oqiw protsessi ushin uliwma bolg`an ma`na`wiw ta`rbiya waziypasin sheiwge qaratilg`an. Mektep oqiw rejesi, onin` da`sturleri putin ta`lim protsessinde oqiwshilarda ma`na`wiw ko`z-qarasti tariyxiy ra`wishte qa`liplestiriwge qaratilg`an izbe-iz keshelerdi orinlawg`a bag`darlang`an. O`zbekstan Respublikasinin` “Bilimlendiriw haqqinda”g`i nizami ha`m “Kadrlar tayarlaw milliy da`sturi”de ta`lim-ta`rbiya birligine ayriqsha itibar berilgen [w,h].

Jan`a oqiw da`sturleri ha`m olar tiykarinda jaratilg`an ha`m jaratilip atirg`an sabaqliqlar milliy ideologiya, milliy ha`m uliwmainسانيy qa`diriyatlarg`a tiykarlang`an halda ma`na`wiwiyat ta`rbiyasi ushin ken` imkaniyatlar aship beriwi za`rur. 5-9-klasslarda ma`nawiy ko`z-qarasti qa`liplestiriwde tabiyat, ja`miyet, olardin` rawajlaniwina say qa`liplestiriwshi pa`n tiykarlarin uyreniw a`hmiyetli bolip tabiladi. Ko`z-qaraslar belsendiligi miynet, turmis, orinlanip atirg`an xizmetke bolg`an muna`siybette payda boladi. Bunda ma`na`wiwiy ta`rbiyanin` tiykari sotsial-gumanitar tsikldag`i oqiw pa`nlerine tiyisli bolip, olar insanlardin` turmis ta`jriybesin uliwmalastiradi. Ayriqsha oqiw pa`nlerin o`zlestiriw protsessinde oqiwshilarda ma`na`wiw a`dep-ikramliliq tusinikler, bilimler, ko`z-qaraslar biliw formasinda payda boladi. Oqiw da`sturlerinde ilimiy ha`m ma`na`wiwiy a`dep-ikramliliq dizimler uliwmalastiriliwi za`ru`r.

Eger da`sturde bilimler dizimi aniq maqsetke bag`darlang`an bolsa, ma`na`wiwiy a`dep-ikramliliq tusinikler dizimin bilimler dizimi menen

uliy malastiriliwi za`ru`r. Bunda oqiwshilardin` aqliy, biliw imkaniyatlarin rawajlandiriwg`a na`tiyjeli ta`sir ko`rsetiw ushin onin` turmis tajribesine suyeniw lazim boladi.

Ilimiy izertlewler na`tiyjesinde ta`jriybeli ha`m aldin`g`i mektepler a`meliyatinda sabaq protsessinde o`zligin an`law ha`m o`z-o`zin basqariwg`a uyretiw ushin to`mendegi sha`rtler orinlaniwi maqsetke muwapiq boladiU`

a) ha`r bir sabaq protsessinde oqiwshilar ma`na`wiw sanasinin` barliq tiykarg`i bo`limleri, ma`na`wiw a`dep-ikramliliq bilimler, motivler ha`m maqsetler, a`dep-ikramliliqtin` tiykarg`i formalarin aktivlestiriw jobalastirilsaN`

b) ta`lim mazmuni ma`na`wiw tusinikler ha`m a`dep-ikramliliq normalarin oqiw materiali ha`m pedagogikalik ta`sirlerinin` uzliksiz bo`limi sipatinda aship berse ha`m usi waqitta shaxstin` turmis bag`dari, ko`z-qarasinin` qa`liplesiwine jaqsi ta`sir ko`rsetse;

v) ta`lim usillari ha`m mazmuni menen oqiwshinin` is-ha`reketleri aktivlestirip, ma`na`wiw a`dep-ikramliliq talaplarina juwap bermeytug`in ha`reketler payda boluwinin` aldi alinsa;

g) oqiw protsessinin` barliq faktorlari, dizimi, ayniqsa, oqitiwshinin` oqiwshig`a muna`siybeti, ja`ma`a`ttin` shaxsqa ko`rsetip atirg`an ta`sirleri, oqiwdin` jeke, sub`ektiv maqsetlerin sotsial, ob`ektiv maqsetlerge birlestiriwshi, oni ob`ektiv mazmun menen toltiriwshi, o`z-o`zin bahalawdi oqiwshinin` ob`ektiv jag`dayina birlestiriwshi ma`na`wiw mazmuni, motivlerin rawajlandirilsa;

d) ja`ma`a`t duziliwi onin` oqiwshi a`dep-ikramliliq`ina, sotsial-psixologiyaliq ortaliqqa qoyatug`in talaplari ha`r dayim bekkemlenip bariliwi ta`miynlense.

Bul waziypalardi a`melge asiriw ushin mektep basqa institutlarga salistirg`anda ulken imkaniyatlarga iye. Mektepte oqiwshilar ta`jriybeli qa`nigeler, oqitiwshilardin` ha`r ta`repleme, maqsetke bag`darlang`an ilimiy tiykarlang`an ta`sirine dus keledi. Bugungi oqiwshinin` keleshekte qanday insan bolip jetisiwi onin` qanday oqig`anlig`i, onin` milliy sanasi ha`m ruwxii qay da`rejede qa`lipleskenligine baylanisli.

Sabaq protsessinde o`zligin an`law ha`m o`z-o`zin basqariwg`a uyretiw ushin bul ko`nlikpelerdi oqiwshida payda etiw sabaqtin` ta`rbiyalıq maqsetlerinen biri sipatında alip bariliwi kerek.

Sabaq protsessinde oqiwshinin` aqıl da`rejesi, intellekti rawajlandırıladi, maqsetke bag`darlang`an ma`na`wiy ta`rbiyasi bolsa, onin` ishki sezimlerin rawajlandıradi, degen pikir mektep a`meliyatında teren` orin alg`an. Biraq bul na`rse onshelli duris emes.

Ta`lim turmis xizmetinin` jeke-motivli, sezimlerin oyatadi. Turmisliq xizmet bolsa o`zlestiriw protsessinde a`dep-ikramliliqtin` motivli, sezimler tarawların o`zinde payda etedi. Oqiwshi oqitiwshinin` tusindiriwi, gurrin`in diqqat penen tin`lasa, fizikalıq aktivlik, shoqliq etiw a`deti payda boladi ha`m ol jan`a jag`daydi bastan keshiredi. Eger ta`rtipsiz oqiwshi bolsa, aktiv, diqqati ja`mlengen oqiwshi jag`dayına tusedi.

Joqarida a`dep-ikramliliqti marapatlawshi jag`daylar, keshirmeler, motivler oqiw miyneti na`tiyjelerine juwapkershilik, ja`ma`a`t aldındag`i ar-namis ha`m waziypaların, oqiwdin` tek g`ana o`zi ushin emes, a`traptag`ılar ushin da a`hmiyetli ekenligin an`laydi.

Ma`na`wiy normalarg`a say keliwshi ma`na`wiy a`detler, a`dep-ikramliliq normalarin qa`liplestiriw ta`lim maqset, sabaq maqsetinin` tiykarg`i bo`limi bolip esaplanadi.

Oqiw-ta`rbiya protsessinde biz oqiwshilar arasında ma`na`wiy a`dep-ikramliliq, ag`artiwshiliq islerin izbe-iz a`melge asiriw kerek, sebebi oqiwshilar bilim ha`m mag`liwmat aliw menen o`z-o`zinen ma`na`wiyatli bolip qalmaydi. Shaxs juda` o`tkir aqilli insan boliwi mumkin, biraq ayrim a`dep-ikramliliq normalarg`a boysiniw za`rurligin tusinbewi, o`zinin` sezimlerin an`lap jetpewi mumkin. Ta`biyati na`zik muzika tin`law uqiylilig`ına iye bolg`an adamlar, a`tirapındag`ıldardin` quwanishlari-qayg`ılarına qiziqpawi mumkin. Demek, oqiw pa`nleri o`z-o`zinen ma`na`wiy rawajlanıwdi ta`miynley almaydi. Olar tek g`ana ma`na`wiy rawajlanıwg`a ja`rdem beredi. Oqiwshi shaxsi ma`na`wiyatin qa`liplestiriw ushin maqsetke bag`darlang`an ma`na`wiy a`dep-ikramliliq,

ag`artiwshiliq ta`lim-ta`rbiya ha`m oqiwshi shaxsinin` sotsial xizmeti boliwi za`rur.

O`zligin an`law ha`m o`z-o`zin basqariwg`a uyretiwdin` tiykarg`i dizimin payda etiw ushin oqiwshinin` bilimlerin iyelew protsessinde izbe-iz aqiliy xizmetin ko`rsetiwi, bul ha`reket onin` sezimleri ha`m ma`na`wiy ko`rinishinin` barliq ta`replerin o`z ishine aliwi za`rur, kerisinshe jag`dayda oqiwshi oqiw protsessinen ajiralip qaliwi, ta`rtipsizlikke, shoqliqqa berilip ketiwi mumkin. Yag`niy ma`na`wiy a`dep-ikramliliq ha`m real a`dep-ikramliliq ortasinda uzulis payda boladi. Bul bolsa, o`z na`wbetinde, ta`lim protsessinde oqiwshi shaxsi, onin` bilimlerin bahalaw ha`m o`z-o`zin bahalawina qanshelli ta`sir etiwine, o`z-o`zin ma`na`wiy bekkemlewege qay da`rejede umtiliw oyata aliwina baylanisli. Ko`rsetilip o`tilgen o`zligin an`law ha`m o`z-o`zin basqariwg`a uyretiw birligin aktivlestiriw jollari oni oqiw xizmet qurallarinda qa`liplestiriwge ja`rdem beriwshi ta`lim-ta`rbiya protsessin sho`lkemlestiriwge tiykarlang`an. Oqiwshilardin` qaralarin qa`liplestiriw uzaq dawam etetug`in protsess. Oqitiwshinin` ha`r bir sabaqta orinlawg`a ulgerip atirg`an na`rsesi kishi, mayda bo`leksheler bolip, olardan keyin oqiwshilarda ja`miyetke bolg`an ko`z-qaraslar boladi. Ma`na`wiy ja`miyetke bolg`an ko`z-qaraslardi qa`liplestiriw protsessin maqsetke bag`darlang`an, keleshekti go`zlegen xalda a`melge asiriw lazim. Sabaqlarda o`zligin an`law ha`m o`z-o`zin basqariwg`a uyretiw na`tijeliligini asiriw ushin sabaq metrialarin onin` o`zlestiriliwine qarap duris jaylastiriw, ha`r tur sabaq formalarinan o`nimli paydalaniw kerek.

Tusinikler ha`m idealardi teren`lestiriw, o`z-ara baylanisli bilimlerde birlestiriw, bir sistemag`a saliw olardan unemli paydalaniw tiykarinda a`melge asiriladi.

Na`zerimizde, mektepte oqitilatug`in barliq pa`nlerdin`, ayniqsa, ulken ta`rbiyaliq kushke iye bolg`an a`debiyattin` tiykarg`i waziypasi sonnan ibarat.

Shig`armalardin` ko`rkem-idealiq duziliwin sistemali analiz etiw ma`na`wiy kriteriyalar qa`liplestiriwine tiykar bolip xizmet etedi. Oqiwshilardin` sotsial

rawajlaniv nizamlarin a`debiyattag`i realistlik salistiriw, ayqinlastiriw, obrazli uliwmalastiriw arqali aqlap jetiw ja`ma`a`t idealların tusiniwge ja`rdem beredi.

Ken` ma`nistege bilim, ta`jriybe, ko`nikpeler, turmisqa muna`siybetti o`zine qaratip aliwshi qarasar, sezim keshirmeler, umtiliwar, is-ha`reketlerde payda bolatug`in oqiwshilardin` jeke ta`jriybesinen paydalaniw sotsial reforma nizamliqlari haqqindag`i tusinigin qa`liplestiredi. Bul na`rse oqiwshilar bilimin olardin` birinshi uliwmalasiwlarına qanshelli say keliwin analiz etiwge, oqiwshilari dus keliwi mumkin bolg`an qarama-qarsiliqlardi aldınan ko`re aliw, ha`r qanday jag`daylarda olarg`a o`z ta`jriybelerinen do`retiwshilik sipatında paydalaniwg`a ja`rdemesiw imkaniyatın jaratadi. O`zbetinshe biliw protsessinde sotsial rawajlaniv haqqindag`i ilimiy bilimlerde qollaw oqiwshilarg`a dun`yani ko`rkem-obrazli, putin sa`wlelendiriw arqali duris bahalaw, an`lap jetiw imkanın beredi. Bul istin` na`tiyjeliligi ko`p ta`repten oqiwshilar, ayniqsa, joqari klass oqiwshilardin` o`zbetinshelik orinlaw da`rejesine baylanisli. O`zbetinshe biliw xizmetin rawajlandiriw mashqalali sorawlardan: usi waziyparı orinlawg`a bag`darlang`an lektsiyalardi tayarlaw, shig`armalar ha`m ayriqsha bo`limlerde za`rur bag`darlarda ko`rkem-ideyalardi analiz etiw, o`tiletug`in tema boyınsha sorawlarg`a juwap tayarlaw; sabaqta da`lillew, aniq misallardi talap etiwshi diskussiya elementlerinen paydalaniw; do`retiwshi ha`m mashqalali xarakterdegi shig`armalar jaziw; shig`armalar, jaziwshinin` do`retiwshilik usili o`zgeshelikleri haqqindag`i birinshi ta`sir etiwleri menen sa`wbetlesiw, o`zbetinshe juwmaq arqali na`tiyjege erisedi.

O`z-o`zinen ma`lim boladi, oqiwshi shaxsi ko`z-qarasın qa`liplestiriwdin` tiykarg`i usili bul isendiriw bolip tabiladi. Biraq aytip o`tiwimiz kerek, ko`z-qarastin` qa`lipleskenligi oni biliw, ko`z-qaras boyınsha ko`p oqig`anliq ha`m ol haqqında da`liyler keltirilgen emes, balki ko`z-qarasti a`meliy qollaw, onin` kundelik turmista, barliq xizmette payda bolıwi menen belgilenedi. Insannin` sotsial xizmeti, onin` sho`lkemlestiriwshiligi, ta`rtibi, tapsirilg`an jumisqa juwapkershilik, insaniylik, a`dalatlilik, demokratiyalıq ja`miyetti payda etiwdegi qatnasi ha`m basqalar, olarda ko`z-qaras qa`lipleskenliginin` tiykarg`i ko`rsetkishleri ha`m kriteriyalari bolip esaplanadi.

Ma`na`wiyy sanasinin` joqarida keltirilgen bo`limleri-ko`z aldina esleslewler, tusinikler, idealar o`spirim jastag`i oqiwhilardi o`zligin an`law ha`m o`z-o`zin basqariwg`a uyretiw, olardin` birligin qa`liplestiriwde xizmet ha`m a`dep-ikramliliq ko`rsetkishleri sipatinda ulken a`hmiyetke iye.

2.2. Klasstan tisqari ta`lim-ta`rbiya protsessinde o`spirim jastag`i oqiwhilardin` o`zligin an`law ha`m o`z-o`zin basqariwg`a u`yretiw jollari

O`zligin an`law ha`m o`z-o`zin basqara aliw a`dep-ikramliliq normalarin teren` tusiniw ha`m an`law, a`dep-ikramliliq sipatlari haqqindag`i tusinigin duris qa`liplestiriw, ne jaman ne jaqsilig`in ajirata aliw, sol waqitta o`z a`dep-ikramlilig`i, xarakterin bahalay aliw, o`zinin` kemshilikleri ha`m jaqsi ta`replerin ko`re biliwdi talap etedi. Bunda oqitiwshinin` waziypasi o`spirim jastag`i oqiwhilardin` ma`na`wiyy idealin qa`liplestiriwden ibarat bolip esaplanadi. A`ne sol ideal tiykarinda o`spirimler o`z aldina o`zligin an`law ha`m o`z-o`zin basqariwg`a u`yretiw maqsetlerin qoyiwlari ha`m olarg`a erisiwge umtiliwlari lazim. Bunin` ushin sa`wbet metodinan paydalaniw maqsetke muwapiq boladi.

Sa`wbet o`tkiziw barisinda sog`an umtiliw zarur, o`spirimler insan o`zin-o`zi jaratiwdi tusinip jetisiwi, olarda unamli ma`na`wiyy idealdi payda etiwge ja`rdem beriwshi duris a`dep-ikramliliq tusinik qa`liplestiriw za`rur. Oqiwhilardi o`zligin an`law ha`m o`z-o`zin basqariwg`a ruxiy-pedagogikalik ta`repten tayarlaw juda` a`hmiyetli. Sonin` ushin o`zligin an`law ha`m o`z-o`zin basqariw, olardin` shaxs reformasindag`i a`hmiyetin aship beriwshi sa`wbetlerge itibar qaratiliwi lazim. Bunday sa`wbetler ushin to`mendegi temalardi tan`law mumkinU`

- insan o`z xarakterin o`zi jarata aladi ma?
- o`zligin an`law ha`m o`z-o`zin basqariwg`a uyreniwdi neden baslaw kerek?
- ulli insanlar o`z ustinde qanday islegen?
- “Menin` xarakterimde ne mag`an jag`adi, ne jaqpaydi?” siyaqli temalarda o`tkiziletug`in shig`armalar bolsa, o`spirim jastag`i oqiwhilardin` o`zleri, o`z ishki

dun`yasin qanday bahalawlari, o`z-o`zin analiz etiw, bahalaw ha`m ayirim a`dep-ikramliliq sipatlarin qanday tusiniwlerin ko`rsetip beredi.

Shig`arma na`tiyjeleri boyinsha “Sen o`zin` haqqin`da ne bilesen`?” yaki “Sen o`zin`di bilesen` be?” temasinda arnawli sa`wbet sho`lkemlestiriw ha`m onda oqiwshilar diqqatin olardin` o`zligin an`lawlari ha`m o`zin-o`zi basqariwlari ushin a`dep-ikramliliqqa tiyisli bilimler, ma`na`wiw normalardi duris tusiniw juda` a`hmiyetli ekenligine qaratiw kerek.

Shig`arma na`tiyjeleri unamli ma`na`wiw idealdi qa`liplestiriwge ja`rdem беретug`in kishipeyillik, g`a`rezsizlik, insaniylik ha`m basqa paziyletler haqqinda duris tusinik payda etiwge qaratilg`an bir qatar sa`wbetler temalarin belgilep aliwg`a imkan jaratadi. Bul sa`wbetlerdi tayarlawda o`spirim jastag`i oqiwshilar o`zlerin bile tura, basqalar arqali jaqsiraq an`lawlarin esapqa aliw za`rur.

O`zligin biliw ha`m o`z-o`zin basqariw ushin bolg`an ma`na`wiw bilimlerdi ken`eytiw ha`m o`z ishki dun`yasin teren`irek tusinip aliwg`a “O`mirimdegi tiykarg`i insan”, “Dostim haqqinda”, “Sen dostin`nin` qaysi paziyletlerin qa`dirleysen`” siyaqli temalarda o`tkiziletug`in shig`armalar na`tiyjeli ja`rdem beredi. Ko`p jag`daylarda oqiwshilardin` o`z ten`qorlari haqqindag`i juwmaqlari juda` o`zine ta`n bolip, klasslaslarinda ulken qizig`iwshiliq oyatadi. A`detde o`spirimler o`z doslarinda, birinshi na`wbette, jaqsi ta`replerin ko`riwdi qa`leydi. Sonday shig`armalardan oqiliwi olardi oylawg`a, o`z ishki dun`yasin teren`irek tusinip jetiwine ja`rdem beredi.

Ma`na`wiw normalar, o`zligin an`law ha`m o`z-o`zin basqariwdi ja`nede teren`irek tusiniw ushin belgili insanlar turmisi, olardin` o`zleride joqari ma`na`wiw sipatlardi qanday ta`rbiyalag`anliqlarina bag`ishlang`an sa`wbetler ulken a`hmiyetke iye.

Qaharmanlar, belgili alimlar, kosmonavtlar, ten`izshiler haqqindag`i sa`wbetler oqiwshilarda ulken qizig`iwshiliq oyatadi. O`spirim jastag`i oqiwshilardi, olardin` o`mir bayani menen tanistirip, ta`g`dirleri, xarakterlerinin` quramalilig`in aship beriw, shaxs ja`miyet ushin paydali insan bolip jetisiwinde

tuwma, ta`biy ziyrekliliktin` o`zi kemlik etiw, bul ushin sana ha`m ruwxiti izbe-iz ra`wishte bekkemlep bariw zarurligin ko`rsetiw a`hmiyetli boladi.

A`dette kalendarda belgilengen bayram kunine bag`ishlang`an kesheler oqiwshilardi onsha qiziqtirmaydi, bunin` ustine bunday keshelerdi oqitiwshinin` o`zi alip baradi. Sonday etiw kerek, bunday keshelerdi oqiwshilardin` o`zleri tayarlasin ha`m alip barsin, oqitiwshi olarg`a toliq erkinlik beriw kerek. Bul oqitiwshig`a ha`r bir aling`an ayriqsha oqiwshinin` o`zligin an`lag`anliq ha`m o`z-o`zin basqariw da`rejesin belgilep aliw imkanin da beredi.

Belgili insanlar turmisi haqqindag`i sa`wbetlerde olardin` o`zleri ustinde qanday islegenliklerine oqiwshilar diqqatin qaratiw jaqsi na`tiyje beredi. Bunin` ushin aniq misal etip ja`didshilik ha`reketinin` ko`zge ko`ringen oyshillari A.Fitrat, A.Chulpan, M.Sufizada, A.Avloniy, S.Majidov, Elbek, Xamza, A.Qadiriy ha`m basqalardin` turmisliq xizmeti, joqari ma`na`wiyat ha`m ag`artiwshiliq shoqqisina umtiliwleri barisindag`i islerin aliw mumkin. Olardin` o`z ustinde qanshelli ko`p islegeni, o`zleri ha`m jaratqan shig`armalari bolg`an qatti talapshan`lig`i, o`z shig`armalarin bir neshshe ma`rtebe qayta jazg`anliqlari, o`mirinin` son`g`i demlerine shekem o`zlerin ta`rbiyalaw menen shug`ullang`anlig`i, o`zligin bekkemlew boyinsha da`stur ha`m rejeler duzgenlikleri, bulardin` barlig`i o`spirim jastag`i oqiwshilardin` sanasi ha`m sezimine ulken ta`sir ko`rsetedi, olarda janli qizig`iw oyatadi, oylaw, pikirlew, o`z ustinde islewdin` za`rurligin an`lap jetiwge qaratadi.

Bunday sa`wbetlerden keyin oqiwshilarg`a ma`na`wiy paziyletlerdi teren`irek tusiniwleri, xarakterler ustinde ko`birek bas qatiriwleri ushin sa`wbetler tiykarinda jazba isler o`tkiziw maqsetke muwapiq boladi.

A`dep-ikramlilik temasindag`i sa`wbetler oqiwshilardin` o`z turmisinan aling`an, olar shaxsinin` jaqsi ha`m jaman sipatlarin sa`wlelendiriwshi da`liyler menen toltirilsa, ma`na`wiy o`zligin an`lawg`a juda` ulken ta`sir ko`rsetedi, o`zligin an`law protsessin tezlestiredi, oqiwshilardin` o`z ustinde islewin aktivlestiredi. Oqiwshilar turmisinan bunday imkaniyatlardi tabiw qiyin, olarg`a oqiwshilardin` o`zleri pisent etpesten qarasadi, degen pikirler tiykarsiz boladi.

O`spirimlardin` ko`z aldimizda a`melge asirip atirg`an ulgili ha`reketlerine ko`pshilik jag`daylarda itibar bermeymiz. A`dette bul ha`reketlerde ulken ta`rbiyaliq imkaniyatlar bar boladi, ayniqsa oqiwsnilarda o`z-o`zin jaqsi bahalaw, o`z shaxsina hurmet qa`liplesip atirg`an waqitta paydalaniw za`rur. Sonin` ushin da oqiwsnilardi ko`birek paydali miynetke tartiw lazim. A`dette ja`miyetlik paydali miynet xizmeti na`tiyjeleri analiz etilmeydi, marapatlaw yaki is jalg`an orinlang`an bolsa, kritika etiw menen shegaralaniladi. Tiykarinan, bolsa miynet na`tiyjeleri, miynet protsessindegi oqiwsnilardin` is-ha`reketleri ha`m xarakterin salistirmali analiz etiw olar ta`repinen o`z a`dep-ikramlilig`in duris basqariwg`a xizmet etedi ha`m o`z-o`zin duris bahalawdi rawajlandiriwdin` a`hmiyetli faktori esaplanadi. Sonin`day, salistirmali analiz oqiwsnilardi o`zlerin baqlawlarinin` a`hmiyetli faktori esaplanadi.

To`mende o`zligin ma`na`wiy an`law ha`m bekkemlew, o`z-o`zin basqariw ko`nikpelerin payda etiwge ja`rdem beriwshi sa`wbetler temalarin keltirip o`temiz:

- O`zin` haqqin`da ne bilesen`?
- G`a`rezsizlik o`z-o`zin basqariwdan ibarat.
- O`zin`di o`zin` jarat.
- Menin` kemshiliklerim ha`m olar menen qanday guresi w kerek?
- Men nelerge eristem?
- Dosliq haqqinda sa`wbet.
- Eger men ha`reket etsem, neler islewim mumkin?
- Menmenlik ha`m uliw mainsaniylik.
- Erkin boliw neni an`latadi?
- Insaniylik ne?

Sa`wbet xakteri oqiwsnilardin` individual o`zgesheliklerine baylanisli ha`m tiykarinan oni o`zligin an`law ha`mde ayirim ma`na`wiy paziyletlerdin` rawajlang`anlig`ina baylanisli.

O`zligin an`law ha`m o`z-o`zin basqariwg`a uyretiwde estetika temasindag`i sa`wbetler ulken a`hmiyetke iye. Estetikaliq sezim o`zligin an`lawda a`hmiyeti ulken. O`nerdin` o`zgesheligi ha`m onin` qaytalanbaslig`i sonda, ol insanda

do`retiwshilikni payda etadi, onin` fantaziyasin ha`m tusinigin rawajlandiradi, go`zalliqqa umtiliwdi o`yatadi.

Estetikaliq-ag`artiwshiliq qorshag`an ortaliqtag`i go`zalliq tusinigin aship, go`zalliq ha`m suliwliq, joqari ha`m to`men kriteriyalarin payda etiwge ja`rdem beredi. Estetikaliq tusinik insan haqqindag`i a`dep-ikramlilik normalar, ja`miyet qa`diriyatlarindag`i go`zalliqni ko`re biliwge uyretedi. Bulardin` barlig`i joqari estetikaliq talg`am, bay ma`na`wiw za`rurliklerdi qa`liplestiriwge ja`rdem beredi. Estetikaliq ta`rbiya ma`na`wiw ta`rbiyanin` a`hmiyetli waziypalarinan biri bolip, oqiwshilarda ja`miyet ma`na`wiw normalarina, qa`diriyatlarina shaxsiy jaqsi muna`siybetti qa`liplestiredi.

Ko`rkem a`debiyattin` o`zligin an`law protsessine ta`sirin hesh na`rse menen almastirip bolmaydi. Ko`rkem shig`armalar oqiwshi sezimi, tusinigi, intellekti ha`m qabil etiwine ta`sir ko`rsetedi, insaniylikni ta`rbiyalawda ken` imkaniyatlar ashadi, en` jaqsi insaniy paziyletlerdi sin`diredi, keleshegi xizmet etedi. Ko`rkem shig`armalardag`i ideal obrazlar oqiwshinin` seziw ha`m intellektual xizmeti menen birlesip, onin` o`z idealin qa`liplestiriwge ja`rdem beredi. Ideal bolsa, o`spirim sanasinda jetilisip shaxstin` jaqsi paziyletlerin ta`rbiyalawda ha`reket da`sturi, tiykarig`i faktor bolip xizmet etedi.

Individual sa`wbetler de o`spirim jastag`i oqiwshinin` o`zligin an`lawi ha`m o`z-o`zin basqariwg`a uyretiwde ulken a`hmiyetke iye. Bunday sa`wbetler o`spirim qa`lbinde ekileniwler payda etkende, onda o`zinin` minez-qulqinan qatti naraziliq payda bolg`anda o`tkizilse jaqsi na`tiyje beredi. Naraziliq sezimi o`spirimdi o`zinin` kemshilikleri ustinde oylaniw ha`m tiyisli bag`darda a`dep-ikramlig`in analiz etiwge alip keledi. Sonday payitlarda balalar ereseklerdin` jaqsi sa`wbetlerine mutaj boladi. Bunday sa`wbetlerde oqitiwshi oqiwshidan so`zdin` ta`rbiyalaw ma`nisin jasira aliwdi biliwi kerek. Olarg`a o`zinin` jeke abirayi ha`m shaxsina tiyetug`in sa`wbetler ayniqsa ulken ta`sir ko`rsetedi.

2.3. O`spirim jastag`i oqiwhilardi o`zligin an`law ha`m o`z-o`zin basqariwg`a uyretiwde shan`araq, mektep ha`m kollektiv birlihi

Pedagogika sotsial ortaliqqa shaxsti qaliplestiriwshi sha`riyat sipatinda qaraladi. Ja`miyettegi sotsial ortaliq onda jasawshi shaxslar ta`repinen ma`deniyat (bilim, xizmet ha`m baylanis usillari)in o`zlestiriw, onin` sotsial rawajlaniw da`rejesin iyelewde payda boladi.

Tarbiyaliq ortaliq o`sip kiyatirg`an a`wladqa ta`sir ko`rsetiw maqsetinde ja`miyettin` barliq basqishlarinda qaliplestirug`in sotsial ortaliqtin` bir bo`limi dep tusiniledi. Tarbiyaliq ortaliq tariyxiy sha`rtlengen bolip, differentsiyalastiriw o`zgesheliklerine iye. Sonin` ushin da ol sotsial-gumanitar bag`dardag`i pedagogikalik-psixologiyaliq pa`nlerinde a`melge asirilatug`in izertlewlerdin` ob`ekti bolip esaplanadi.

Tarbiyaliq ortaliq sotsial ortaliq siyaqli xarakterge iye. Individ ortaliqtin` putinligi-bul shaxs muta`jlikleri rawajlaniwinin` barliq da`rejelerinde turmisliq xizmetin ta`miynlewshi sha`riyatlar jiyindisiN` bul o`spirim jastag`i oqiwhinin` o`zin ko`rsete aliwi, sotsial muta`jlikler da`rejesinde sotsial xizmetin ta`miynlewshi sha`riyatlari bolip tabiladi. Bul orinda soni aytiw kerek, shaxstin` ideal muta`jlikler da`rejesi ha`r turli boladi.

Insannin` aqiliy ha`m fizikalik miynetke muna`siybeti onin` qa`lbi, ruxiyati miyneti menen belgilenedi. Insan turmisindag`i ma`na`wiyy ko`z-qaraslar, onin` ma`na`wiyy muta`jlikleri haqqinda filosoflar, jaziwshi ha`m shayirlar ko`p jazg`an. Olar insannin` o`z-o`zin biliwi, an`lawi, rawajlandiriwi, bekkemlendiriw, aktivlestiriwdi ta`miynlewshi insan miynetni na`tiyjesinde o`zin insaniyattin` ajiralmas bo`legi dep an`lang`an ha`m sezgen. Sonin` ushin da insanlar arasinda turmis keshiriwge tayar shaxstin` qaliplesiwini onin` sanasi, birgelikte jasaw ha`m miynet etiwdi biliwi menen xarakterlenedi.

O`spirim jastag`i oqiwhinin` rawajlaniwini, sotsial jag`dayinda uzilisler payda bolg`andaU` shan`araqtag`i jaman sharayatlari, awir psixologiyaliq ortaliq, toliq emes shan`araq, ma`skunemlikke berilgen ata yaki putin shan`araq, bala

ta`rbiyasindag`i oqitiwshi yaki ata-analardin` pedagogikaliq qa`telardi unamli sheshimge keliwdegi birgeliktegi isler jaqsi a`hmiyetke iye. Sol ha`m sog`an uqsas pedagogikaliq ag`imlar oqiwshilar rawajlaniwi sha`riyatlarin jaqsilawdin` profilaktikaliq ha`m ta`rbiyaliq kesheleri rejelestirilgen balalar baqshasi, oqitiwshilar ja`ma`a`ti, ja`ma`a`tshilik, islep shig`ariw ja`ma`a`tleri ta`rbiyashilarinin` diqqat orayinda boladi.

Bunnan tisqari, balalar mekemeleri, ta`rbiyashilari ha`m baslawish klass oqitiwshilari, olardi mektepke tayarlaw boyinsha ata-analar ja`rdem beredi. Balani mektepke tayarlaw- bul kesheler (fizikaliq shinig`iqlar, shaxstin` ma`na`wiy qa`liplesiwi, xarakter, o`z-o`zin biliw ha`m tag`ida basqa) tiykarlari, biliwge qizig`iwshilig`in rawajlandiriw kompleksi bolip tabiladi.

O`spirimlik jasinda g`alaba xabar qurallari, tenqorlar topari, ko`rkem o`ner ha`m a`debiyattin` balalarg`a ta`siri juda` kusheydi. Bul jastag`i oqiwshilardin` mektepten tisqaridag`i ta`rbiyasina da`sturiy ajiralmas ushlik - shan`araq, mektep, ja`ma`a`tshilikti sho`lkemlestiredi.

O`spirim sotsiumi orayinda o`spirimnin` o`zi turadi, a`tirapin orap turg`an barliq insanlar o`spirim ta`repinen aktiv ha`m saylanba ta`rizde a`melge asiriladi. Bul jastag`i ul ha`m qiz balalar o`zlerinin` jaqinlari: ata-analari, ag`a-uke, apa-sin`il, babalarin o`z a`tirapina kiritpewleri mumkin. O`spirimler sotsiumi - bul olardin` turmisi, oqiwi, tanis-bilisleri, ishki turmisi boladi.

Birgelik sha`riyatlarinda pedagogikanin` a`hmiyeti artadi. Pedagogika pa`ni protsess analizin berip qalmay, sol analiz tiykarinda konstruktiv usinislari islep shig`iwi lazim. Na`zerimizde, ha`zirgi waqitta alimlar analizinen izertlew ob`ektin uyreniwdin` izbe-izke o`tiwleri lazim. O`spirim jastag`i oqiwshilardin` turmis ta`rzin uyreniw, olardag`i ta`rbiyaliq imkaniyatlarin aniqlaw za`rur.

O`spirim jastag`i oqiwshilardi o`zligin an`law ha`m o`z-o`zin basqariwg`a uyretiwde shan`araqlar basliqlari bolg`an insanlardin` roli ulken. Milletimiz wa`killeri sanasinda awil “kishi watan” sipatinda mo`rlenip qalghan. Sonin` ushin bolsa kerek “Watan bosag`adan baslanadi” degen so`z xalqimiz arasinda ma`lim ha`m belgili.

Haqiqatında da, ma`ka`n ken`esleri arqalı ulken ta`rbiyalıq kesheler a`melge asırılmaqta, xalqımızdın` qa`driyatları, da`sturleri, ata-babalarımız ko`rsetken qaharmanlıqlar jaslar sanasına sin`dirilmekte.

Bir balaga o`zi tuwilip o`sken ma`ka`n g`ana emes, xalqımız so`zi menen aytqanda, “jetti awıl ata-analıq etedi”. Bul ga`ptin` astında juda` ulken ta`rbiyalıq ma`ni jatadı, yag`niy balanin` a`dep-ikrami, minez-qulqi, o`zin tutiwi, qalaberse, bilim ha`m ko`nikpelerinin` qa`liplesiwi ushin awıl puxaralari juwapker boladı. Sonin` ushin da awıldan shıqqan belgili insanlar, ma`mleket ha`m ja`ma`a`t a`rbaplari, alimlari, shayırlari menen awıl puxaralari ha`r dayim maqtanıp juredi. O`z na`wbetinde, sonday insanlar da o`z awılın hesh qashan umitpaydı.

O`zligin an`law ha`m o`z-o`zin basqariwdin` en` birinshi, tiykarg`i ha`m ko`p ta`sir ko`rsetiwshi ta`rbiyashisi awıl puxaralar jiyini bolıp tabiladı. Ma`ka`n ken`eslerine jergilikli ha`kimiyat wa`killerinin` beriliwi de tegin emes. Ma`ka`n ken`esleri ha`r bir shan`araq shejiresi, ondag`i ortalıq, materiallıq ha`m ma`na`wiw imkaniyatların juda` jaqsi bileadı. Ma`ka`n turg`ınlarınin` shan`araqtağ`i psixologiyalıq ortalıq, shan`araq ag`zalarınin` a`dep-ikramlılıg`i haqqındağ`i pikirinin` ta`sir kushin hesh na`rse menen salıstırıp bolmaydı.

Jaslar o`zligin an`lawdin` da`slepki ha`m en` ulken sabag`ın awıl puxaralar jiyininan aladı. Eger bala ayıplı is qılıp qoysa, awıllaslari, aynıqsa, ko`pti ko`rgen kekselerdin` “senin` baban` onday edi, senin` atan` baban`nin` juzin hesh qashan jerge qaratpag`an, sen kimgе tarttin`?” degen so`zi onin` sanasi, ruxi, denesine sin`ip ketedi ha`m ol ha`r qanday jag`dayda da o`zinin` nasıl-na`sebi, abroyına daq tusirmewge umtiladı. Awıl o`spirim ushin “Ba`rekella, atan`a muna`sip perzent bolıpsan`” degen maqtawdı esitiwden ulken baxıt bolmasa kerek. Sonin` ushin da o`spirimlerdi o`zligin an`law ha`m o`z-o`zin basqariwg`a uyretiwdе mektep ha`m awıl puxaralar jiyini birgelikte en` za`rur pedagogikalıq faktorlarınan biri bolıp esaplanadı.

Shaxs ma`na`wiyatinin` tiykarin o`zligin an`law, o`z-o`zin ja`miyettin` a`dep-ikramlılıq normalari a`tirapında basqara alıw sho`lkemlestiredi.

Ma`na`wiyat qa`liplesiwinin` tiykari bolsa o`zligin ha`m dun`yani, turmis mazmunin biliw, keyin bolsa an`law barisinda o`z-o`zin ja`miyet ha`m turmis qoyatug`in talaplar, normalar, o`z hujdan a`mirine mas ra`wishte a`dep-ikramlilig`in basqariwdan ibarat.

Biz ta`jriybe mekteplerinde ma`na`wiyat ta`rbiyasi boyinsha is jobalari, mektep ha`m klass basshilarinin` xizmeti menen tanisiw na`tiyjesinde sonday juwmaqqa keldik: mektepte oqiwshilardi ma`na`wiy qa`liplestiriwge ulken itibar qaratilmaqta. Mektep ha`m klass basshilari is jobalarinda ma`na`wiyat ha`m ag`artiwhiliq ma`selelerine ken` orin berilgen. Sol bag`darda jobalastirilg`an keshelerdi o`tkiziwdin` aniq imkaniyatlari bar. Pedagoglardin` ma`na`wiyat ha`m ag`artiwhiliq barisindag`i bilimlari, pedagogikalik sheberligi, ta`jriybesi jeterli.

Milliy watanparvarliq, ar-namis, waziypa ha`m sadiqlilik siyaqli ma`na`wiy a`dep-ikramlilik sezimlardi qa`liplestiriw ha`m rawajlandiriwga`a qaratilg`an kesheler izbe-iz ta`rizde o`tkizilip bariladi. Bul haqqinda shan`araq ha`m ja`ma`a`tshilik penen birigip islesiw jolg`a qoyilg`an. Miynet ha`m uris veteranlari, belgili insanlar menen ushirasiwlar o`tkizilip bariladi.

Ulli babalarimiz, olardin` turmisi ha`m xizmeti, ja`miyet ma`deniyatina qosqan ulken ulesleri ha`m miyraslari oqiwshilar sanasina sin`dirilmekte. Milliy urp-a`detler ha`m qadriyatlardi uyreniw, olardan ma`na`wiyat ta`rbiyasinda ken` paydalaniw qanaatlandirarli jolg`a qoyilg`an.

Ma`na`wiyat ta`rbiyasi na`tiyjeliligini asiriw maqsetinde rayon ha`m oblast` masshtabinda seminarlar o`tkizilip turiladi, bul haqqinda aldin`g`i pedagogikalik ta`jriybeler ja`riyalanadi.

Jilda bir ma`rtebe mekteplerde o`z-o`zin basqariw kuni o`tkiziledi. Bunda oqiwshilar mektep administratsiyasi oqitiwshi-ta`rbiyashilar rolinde qatnasadi, o`zbetinshe xizmet ko`nikpelerin payda etedi.

Lekin soni ayriqsha aytip o`tiw lazim, pedagogikalik a`meliyatda o`spirimlerdi o`zligin an`law ha`m o`z-o`zin basqariwdi uyretiwhge qaratilg`an aniq pedagogikalik kesheler islep shig`ilmag`an. O`zligin an`law ha`m o`z-o`zin basqariw tusiniklari haqqinda pedagoglar, klass basshilarinin` ko`pshiligi toliq

ha`m aniq tusiniklarga iye emes. Sabaq protsessinde oqitiwshilar oqiwshilardin` erkinligin sheklep qoyadi, klass jumislarin erkin orinlawg`a kem itibar beriledi yaki olar erkin orinlansa da is protsessinde dus keletug`in mashqalalar oqitiwshi ta`repinen sheshiledi.

O`z-o`zin baqlaw, analiz etiw, erkin na`tiyjeler shig`ariw ha`m o`z-o`zin bahalaw siyaqli ta`rbiya usillari sabaqlarda qollanilmaydi. Oqitiwshilar oqiwshilar o`zlerinin` belsendiligi ha`m do`retiwshiligin payda etiwsi mumkin bolg`an da`sturiy emes sabaqlardan kem paydalanadi.

Ko`binese oqiwshilarda o`zligin an`lawda o`z-o`zin basqariwg`a umtiliw pedagoglar, ata-analar ja`ma`a`tshilikdin` ja`rdemisiz stixiyali ta`rizde keshedi. Oqiwshilardin` o`z ustinde islewleri baqlanbaydi. O`z ustinde islewge ja`rdem beriwshi jol-jobalar, joba yaki da`sturler joq. Bazi bir jag`daylarda bul is formasi klass basshilarinin` is jobalarina da kiritilmegen.

Ayrim klasslardin` ja`ma`a`t sipatinda qa`lipleskenlik da`rejesi talapqa juwap bermeydi, sol sebepli ja`ma`a`ttin` o`z ag`zalarina talapshin`lig`i da juda` pa`s. Bul jag`day, oqiwshilardin` o`zlerine bolg`an talapshan`liq da`rejesinin` to`menliginde de o`z ornin tapqan.

Ma`na`wiyat ta`rbiyasi protsessinde o`spirimlerdin` individual ha`m jas ayirmashiliqlarina kem itibar qaratiladi. Oqiwshinin` qizig`iwshiliqlari, ideallari, arziwlari, turmisliq maqsetlerin qa`liplestiriw bag`darinda uzliksiz izbe-iz jumis alip barilmaydi. Bul ishki faktorlardin` oqiwshi o`zligin an`lawi ha`m o`z-o`zin basqariwg`a uyreniwdegi a`hmiyeti pedagoglar ta`repinen jeterli bahalanbaydi. Oqiwshinin` qizig`iwshiliqlari, ideallari, arziwlari, turmisliq maqsetlerin qa`liplestiriw usillari ha`m jumis formalari bekkemlenbegen, olardi tan`lawda oqiwshilardin` jas ha`m individual ayirmashiliqlari ha`m basqa sirtqi ta`sirler esapqa alinbag`an boladi.

Joqari klasslarda kritika ha`m o`z-o`zin kritikalaw rawajlanbag`an. Oqiwshi xizmetin ja`ma`a`t ta`repinen bahalaniwi ha`m o`z xizmetin o`zi bahalawg`a az itibar beriledi yaki putkilley na`zerden alip taslanadi.

Pedagoglar, mektep ja`ma`a`ti oqiwshilar sezim dun`yasin uyreniwge kem itibar beredi. Barliq oqiwshilar da har dayim yaki waqtinsha ja`ma`a`t tapsirmalarin orinlamaydi yaki bunday tapsirmalardi almag`an boladi. Pedagoglar ja`ma`a`t tapsirmalarinin` bul eki turinen oqiwshinin` rawajlaniwi, a`dep-ikramlilig`indag`i ol yaki bul sezimlerin bekkemlew yaki joq etiw maqsetinde paydalanbaydi.

Mekteplerdin` ma`na`wiyat ha`m ag`artiwshiliq isleri boyinsha direktor orinbasarlari o`zligin an`law ha`m o`z-o`zin basqariwg`a uyretiwge xizmet etiwshi ayriqsha tusinikler, ma`na`wiy bilimler ha`m ko`nikpelerdi oqiwshilar sanasinda qa`liplestiriwdi talap etpeydi.

Insannin` o`z aldina qoyatug`in maqseti o`zligin an`lawdin` tabisli rawajlaniwin ta`miynlewshi en` za`rur faktorlarinan biri. Sonin` ushin o`spirimge o`z aldina maqset qoyiw ha`m og`an erisiwdi uyretiwde to`mendegilerge itibar beriw lazim: oqiwshilardi kundelik aniq waziypalar (kun ta`rtibi)in orinlaw, o`z waqtin jobalastiriw, uyqi aldinan kunge juwmaq jasaw, kun son`inda o`z-o`zine esap beriw, kundelik juritiwge uyretiw, o`zligin tez an`law ha`m o`z-o`zin basqariw ko`nikpelerin iyelewge ja`rdem beredi.

ULIWMA JUWMAQLAR

O`zligin an`law ha`m o`z-o`zin basqariw bir-biri menen o`z-ara baylanisli tusinikler bolip esaplanadi. O`zligin an`law ha`m o`z-o`zin basqariwdin` tiykarg`i sha`rti, onin` a`dep-ikramlig`inda payda boladi.

O`zligin an`lawdin` ush tiykarg`i bo`limleri-kognitiv (biliw), o`z-o`zine qatnas (sezim) ha`m o`zligin payda etiwdin` tiykarg`i bo`limlerin oqiwshi shaxsinda qa`liplestiriw, o`zligin an`law ha`m o`z-o`zin basqariwg`a uyretiwdin` pedagogikalik faktorlari bolip esaplanadi. Bulardin` tiykarg`i bo`limleri to`mendegilerden ibarat:

a) o`zligin (kognitiv): o`z-o`zin-baqlaw, analiz etiw, baqlaw ha`m bahalaw;

b) o`z-o`zine muna`siybet (sezim): shaxstin` ishki bag`dari, qadriyatli bag`darlar, o`zine talapshan`liq, o`z-o`zin tusiniw;

v) izbe-iz basqariw (regulyator): o`z-o`zin-seze aliw, tayarlaw, qayta quriw, marapatlaw, ta`sir etiw.

O`zligin an`law ha`m o`z-o`zin basqariwg`a uyretiwdin` en` za`rurli faktori bul o`spirimlik da`wirinde (12-16 jas) oqiwshida o`z ishki dun`yasina bolg`an qizig`iw ayqin payda boladi. Sonin` ushin pedagoglardin` o`zligin an`law ha`m o`z-o`zin basqariwg`a uyretiwde qizig`iw din` payda boliwi ha`m qa`liplese baslaw da`wirin o`z waqtinda bilip aliw ha`m oni jog`altpastan ibarat boladi.

Tap sol dawirde o`spirimlerde ideallardi qa`liplestiriw, turmisliq maqsetlerdi belgilew ushin qolay ob`ektiv ha`m sub`ektiv faktorlar juzege keledi. O`spirim jastag`i oqiwshilarda qorshag`an ortalig`i biliw, onda o`z ornin belgilep aliwg`a umtiliw kusheydi. O`spirim jastag`i oqiwshinin` shaxsina bolg`an qizig`iwi artadi, olardin` a`dep-ikramlig`in baqlaw, analiz etiw barisinda o`z minez-qulqin o`zgelerdin` a`dep-ikramliliq normalari ha`m ideallarına qanshelli say ekenligin o`zgeler ko`zi menen qarap, olardin` ko`z-qarasi menen bahalaydi.

Bunnan basqa da o`zligin an`law ha`m o`z-o`zin basqariwg`a uyretiw din` oqiwshig`a hurmet, onda erkin xizmet ko`nikpelerin qa`liplestiriw, o`z ustinde islewge marapatlawdi payda etiw, o`zbetinshe bilim aliwg`a umtiliwdi qa`liplestiriw ha`m bag`darlaw siyaqli sub`ektiv-pedagogikalik faktorlar da bar,

olardi birlestiriv ha`m go`zlngen maqsetke bag`darlaw ta`rbiyalıq is na`tiyjeliligin belgileydi, pedagogikalıq ta`sirin kusheytedi.

O`zligin an`law ha`m o`z-o`zin basqariwg`a uyretiwde sirtqi sharayat ha`m faktorlardın` a`hmiyeti ulken. Ja`ma`a`tdegi ortalıq, ja`ma`a`tshilik pikiri, onin` qa`lipleskenlik da`rejesi, o`z ag`zasına talapshan`lig`i, o`z-ara ja`rdem, ja`ma`a`t baqlawi ha`m basqalar o`spirim jastag`i oqiwhinin` rawajlanıwına ta`sir ko`rsetiwi, onin` bag`darin belgilep beriwi mumkin.

O`zligin an`law ha`m o`z-o`zin basqariwg`a uyretiwdin` za`rur sirtqi faktori-bul shan`araq, mektep ha`m ja`ma`a`tshiliktin` birligi bolip tabiladi. Sol sebepli bul ush ta`rbiya sub`ektlerinin` pedagogikalıq talapların birlestirip ha`m bir sistemag`a keltiriv o`spirim ta`rbiyasına na`tiyjeli ta`sir ko`rsetedi.

Soday etip, shaxs qa`liplesiwi protsessinde o`zligin an`law ha`m o`z-o`zin basqariwg`a bolg`an za`rurlik payda etiwshi a`hmiyetke iye bolg`an da`wir-o`spirimlik da`wirden olarda unamli ma`na`wiy paziyletlerdi qa`liplestiriv ha`m rawajlandiriv, turmisliq maqset ha`m aktiv turmisliq ko`z-qarasti qarar taptiriv ha`m bekkemlew isinde maksimal da`rejede paydalaniw zarur. Bul da`wirdi o`z waqtında an`lap jetiw ha`m onin` ta`rbiyalıq protsessin sho`lkemlestiriwde esapqa aliw shaxs qa`liplesiwin aktivlestiredi.

PAYDALANG'AN A'DEBIYATLAR:

1. Karimov I.A. Buyuk maqsad yo`lidan og`ishmaylik.-T.: “O`zbekiston”, 1993. - 48 bet.
2. Karimov I.A. “O`zbekiston XXI asr bo`sag`asida: xavfsizlikka ta`mid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari”.-T.: “O`zbekiston”, 1997 . - 328 bet.
3. Karimov I.A. Barkamol avlod-O`zbekiston taraqqiyotining poydevori. -T.: “Sharq”, 1997 . - 63 bet.
4. Karimov I.A. O`zbekiston buyuk kelajak sari. -T.” “O`zbekiston”, 1998 . - 682 bet.
5. Azizxo`jaev A.A. Mustaqillik: kurashlar, iztiroblar, quvonchlar.-T: Sharg`, 2001.-112 b.
6. O`zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. - T.: “ O`zbekiston”, 1995. - 8-21 betlar
7. O`zbekiston Respublikasining «Ta`lim to`g`risida» Qonuni: Barkamol avlod O`zbekiston taraqqiyotining poydevori. –T.: «Sharq» nashriyot- matbaa kontserni. 1997.-20-29 betlar
8. O`zbekiston Respublikasi «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» Barkamol avlod O`zbekiston taraqqiyotining poydevori. -T.: «Sharq» nashriyot-matbaa kontserni 1997.-31-61 betlar
9. Abu Abdullou Muhammad ibn Ismoil Al-Buxoriy “Hadis” (Al-Jome: as Saxix)
10. Abu Rayhon Beruniy “Ruhiyat va ta`lim-tarbiya haqida”. - T.Y “O`qituvchi”, 1992.
11. Avloniy A. Guliston yoxud axloq. -T.: 1999.
12. Aminova R.X Sovet Izbekistoni shonli xotin - qizlari.-T.: 1985.- 22 bet.
13. Ajdodlar o`giti. -T.: “Cho`lpon”, 1991. - 240 bet.
14. Azarov Yu.P. Semeynaya pedagogika. «Izd.polit. liter. -M.: 1982. -224 s.
15. Anikeva N.P. “Jamoada ruhiy muhit: -T.: “O`qituvchi”, 1993.
16. Axloq-odobga oid hadis namunalari .-T.: Fan, 1998.

17. Ahmadjonova F. Adabiyot va axloqiy tarbiya. -T.: "O'zbekiston", 1998.-32 bet.
18. Bolavadze T. O'smir shaxsi va uni tarbiyaviy ta'sir o'tkazish. Sovet maktabi. 1990 . 5-son , - 19-29 betlar.
19. Vigotskiy L.S. Sobr. Soch: V 6-tomax. T.4.-M.: 1984.
20. Vigotskiy L.S. Izbrannyye psixologicheskie issledovaniya.-M.U' Izd-v9 APN RSFSR, 1956.-252s.
21. G'oziev E. Psixologiya (yosh davrlari psixologiyasi). – T.: O'qituvchi, 1994.-224 b.
22. Davletshin M.G. va boshqalar. "Qobiliyat va jins diagnostikasi" -T.: G`O'qituvchi", 1979. -134 bet.
23. Davidov V.V Lichnosti nado "videlatsya" S chego nachinaetsya lichnost:. -M.: 1979 g.
24. Yo'ldoshev J./. O'zbekiston Respublikasi ta'lim taraqqiyot yo'lida. - T.: O'qituvchi, 1994. -98 bet.
25. Klarin M.V. Innovatsionnyye modeli obucheniya v sovremennoy zarubejnoj pedagogike. J.«Pedagogika», M.,1994, № 5, - 104-109 s.
26. Leont`ev A.N.Deyatel`nost` soznanie lichnosti. –M.: 1975.-304 s.
27. Leont`ev A.N. Problemy razvitiya psixiki. –M., 1972. -97 s.
28. Lerner. I.Ya. Protsess obucheniya i ego zakonomernosti. –M.: Znanie, 1980. – 96 s.
29. Maxmudova M. Vospitanie obshchestvennoy aktivnosti u mladshix shkol`nikov. AKD. –T.: 1994.
30. Musurmonova O. O'quvchilarning ma'naviy madaniyatini shakllantirish. - T.: «O'qituvchi», 1997.
31. Mirenskiy B.A. Oila va o'smir. –T.: «O'qituvchi», 1991. - 48 bet.
32. Munavvarov A.Q Oila pedagogikasi. -T.: «O'qituvchi», 1994. -100-101 bet.

33. Onishuk V.A. Типы, структура i metodika uroka v shkole. –К.: Радян`skaya shkola, 1976. – 184 s.
34. Ochil. S. Mustaqillik ma`naviyati va tarbiya asoslari: -Т.: «O`qituvchi», 1997. -208 bet.
35. Siddiqov T., Xamroev T. Axloqiy taraqqiyot. «O`zbekiston», -Т.: 1980. - 31 bet.
36. Usmonov R. Farzand umr mevasi. «O`zbekiston», -Т.: 1972. -40 bet.
37. Qurbonov S. Soliev T. Yangicha tafakkur va hozirgi dunyo. -Т.: «O`zbekiston», 1991.
38. Hasanov A. O`qituvchi-yoshlar tarbiyasida ra\batlantirish va tanbeh mezoni. -Т.: «O`zbekiston», 1980. -32 bet.
39. El`konin D.V. Izbrannyye psixologicheskie trudy. –М.: Pedagogika, 1989. -560 s.
40. Yakiminskaya I.S. Razvivayuyshcheye obuchenie. -М.: Pedagogika, 1979. - 144 s.